

LA FARGA DE BORGONYÀ I LA FARGA D'ARAM DE BANYOLES ALS SEGLES XVII-XVIII: NOVES DADES DOCUMENTALS SOBRE LA SEVA HISTÒRIA

GUERAU PALMADA

HISTORIADOR DE L'ART

Resum

A l'edat moderna foren actives dues fargues d'aram a la vila de Banyoles i al poble de Sant Joan de Borgonyà, amb estretes relacions comercials i gremials. La farga de Borgonyà fou en origen propietat de la família Bret, de la casa forta de la Bastida, fins que abandonà la seva activitat a inicis del segle XVIII. La Farga d'aram de Banyoles, en origen municipal, a inicis del set-cents passà a mans de la família Bernich que la regentà fins a principis del segle XIX.

Paraules clau

Farga, coure, Banyoles, martinet, calderer.

Abstract

In Early modern period, two forges of copper with close commercial and trade relationships were active in the village of Banyoles and in the small village of Sant Joan de Borgonyà. The Borgonyà forge was originally owned by the Bret family from the fortified house of La Bastida, until it left its activity at the beginning of the 18th century. The "Farga d'aram" (forge of copper) of Banyoles, at the beginning of the 18th century, was transferred to the Bernich family who ruled it until the beginnings of the 19th century.

Key words

Forge, copper, Banyoles, trip hammer, coppersmith.

Com és sabut, amb el nom de farga es designen els establiments on era obtingut el metall (ferro o coure) a partir de les seves menes a través d'un procés de reducció mineral¹. Aquests obradors foren molt abundants

¹ Part d'aquell treball ha estat possible mercès a una beca de recerca Francesc Eiximenis en l'àmbit de les ciències socials i humanes de la Diputació de Girona.

a les dues vessants del Pirineu oriental i en els cursos fluvials del Llobregat, Freser, Ter o Muga, per exemple. Es requerien en proximitat tres elements bàsics: mineral, aigua i carbó de llenya. El carbó vegetal era obtingut per la combustió incompleta de la llenya de pi o roure. La mena de ferro, o també de coure, era obtingut de mines properes del Pirineu o la Garrotxa, en alguns casos ja explotades des de l'època romana, com per exemple a les poblacions ripolleses de Ventolà, Pardines, Ribes de Freser o Querolbs. A la Garrotxa, als pobles de Rocabrúna i Bassegoda (Albanyà) o finalment a l'Empordà, a Maçanet de Cabrenys, Darnius o Sant Miquel de Colera ja més entrat el segle XIX². Les fargues manufacturaven lingots de ferro i d'aram, i després eren usats per fer-ne claus, eines del camp, reixes, armes; o bé perols d'aram, olles, calderes i planxes de coure que abastien el mercat interior de Catalunya, però que també s'exportaven a Amèrica del sud durant la dominació borbònica. També les fargues podien utilitzar rebuig d'aram, com ara perols vells i restes de coure. L'obrador tenia diferents parts essencials en l'elaboració del metall: el forn (on es cremava carbó vegetal o llenya) amb la trompa d'aigua (per alimentar d'aire constant el forn entorn del 1000 graus) i el martinet (massa moguda per l'aigua on es fracturava la mena i es forjava el metall obtingut del forn). El prestigi de la farga catalana fou molt notable al llarg dels segles XVII-XVIII fins al seu declivi a partir del segle dinou amb l'arribada de nous procediments industrials i la competència exterior³.

A la comarca del Pla de l'Estany només hi ha documentades dues poblacions amb l'existència de fargues: al poble de Sant Joan de Borgonyà (Cornellà del Terri) i a la ciutat de Banyoles, on es troba la coneguda farga

² Vegeu MATA, Josep M.: *Els minerals de Catalunya*, IEC, Barcelona, 1990 i LAGARDA, Ferran: "Mineria prehistòrica a Catalunya", *Ciència*, núm. 51, novembre 1986, p. 39-43. En el cas de Maçanet de Cabrenys, veure ROURA, Pere i el seu blog <http://www.massanetdecabrenys.com/mines.html>; imprescindible, l'article de BAIG, Marià: "De la farga a l'alt forn. L'obtenció del ferro empordanès", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 46 (2015), p. 63ss. També té interès l'estudi de les mines realitzat pel Grup d'Espeleologia de Badalona <http://www.geb.cat/mines-de-batet-ribes-de-freser-ripolles/>

³ Per a més informació, vegeu per exemple: MOLERA, Pere: *La Farga*. Dopesa 2, Barcelona, 1980. SIMON i ARIAS, Júlia: *La Farga catalana: estudi metal·lúrgic del procés*. Institut d'Estudis Catalans, 1992; MAS, Carlos: *Història de la farga catalana: el cas de la vall Ferrera, al Pallars Sobirà, 1750-1850*, Pagès editors, 2000; GALLARDO, Antoni: *La farga catalana: descripció i funcionament - història - distribució geogràfica*, Barcelona, 1930; AAVV.: *La Farga catalana en el marc de l'arqueologia siderúrgica. Simposi Internacional sobre la Farga Catalana, Ripoll, 13-17 de setembre de 1993*, Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Socials i Cultura, 1995; MASCARELLA, Jordi: *La Farga*, Quaderns de la Diputació de Girona, 43, 1993; PUIG, Gentil: "La farga catalana al Vallespir", *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm 39, juny 2014, p. 216ss. GRAELLS, Eudald: "La farga catalana en las comarcas gerundenses", *Revista de Girona*, núm. 61, 1961, p. 57-62.

LA FARGA DE BORGONYÀ I LA FARGA D'ARAM DE BANYOLES ALS SEGLES XVII-XVIII: NOVES DADES DOCUMENTALS SOBRE LA SEVA HISTÒRIA

GUERAU PALMADA

HISTORIADOR DE L'ART

Resum

A l'edat moderna foren actives dues fargues d'aram a la vila de Banyoles i al poble de Sant Joan de Borgonyà, amb estretes relacions comercials i gremials. La farga de Borgonyà fou en origen propietat de la família Bret, de la casa forta de la Bastida, fins que abandonà la seva activitat a inicis del segle XVIII. La Farga d'aram de Banyoles, en origen municipal, a inicis del set-cents passà a mans de la família Bernich que la regentà fins a principis del segle XIX.

Paraules clau

Farga, coure, Banyoles, martinet, calderer.

Abstract

In Early modern period, two forges of copper with close commercial and trade relationships were active in the village of Banyoles and in the small village of Sant Joan de Borgonyà. The Borgonyà forge was originally owned by the Bret family from the fortified house of La Bastida, until it left its activity at the beginning of the 18th century. The "Farga d'aram" (forge of copper) of Banyoles, at the beginning of the 18th century, was transferred to the Bernich family who ruled it until the beginnings of the 19th century.

Key words

Forge, copper, Banyoles, trip hammer, coppersmith.

Com és sabut, amb el nom de farga es designen els establiments on era obtingut el metall (ferro o coure) a partir de les seves menes a través d'un procés de reducció mineral¹. Aquests obradors foren molt abundants

¹ Part d'aquell treball ha estat possible mercès a una beca de recerca Francesc Eiximenis en l'àmbit de les ciències socials i humanes de la Diputació de Girona.

a les dues vessants del Pirineu oriental i en els cursos fluvials del Llobregat, Freser, Ter o Muga, per exemple. Es requerien en proximitat tres elements bàsics: mineral, aigua i carbó de llenya. El carbó vegetal era obtingut per la combustió incompleta de la llenya de pi o roure. La mena de ferro, o també de coure, era obtingut de mines properes del Pirineu o la Garrotxa, en alguns casos ja explotades des de l'època romana, com per exemple a les poblacions ripolleses de Ventolà, Pardines, Ribes de Freser o Querolbs. A la Garrotxa, als pobles de Rocabrúna i Bassegodà (Albanyà) o finalment a l'Empordà, a Maçanet de Cabrenys, Darnius o Sant Miquel de Colera ja més entrat el segle XIX². Les fargues manufacturaven lingots de ferro i d'aram, i després eren usats per fer-ne claus, eines del camp, reixes, armes; o bé perols d'aram, olles, calderes i planxes de coure que abastien el mercat interior de Catalunya, però que també s'exportaven a Amèrica del sud durant la dominació borbònica. També les fargues podien utilitzar rebuig d'aram, com ara perols vells i restes de coure. L'obrador tenia diferents parts essencials en l'elaboració del metall: el forn (on es cremava carbó vegetal o llenya) amb la trompa d'aigua (per alimentar d'aire constant el forn entorn del 1000 graus) i el martinet (massa moguda per l'aigua on es fracturava la mena i es forjava el metall obtingut del forn). El prestigi de la farga catalana fou molt notable al llarg dels segles XVII-XVIII fins al seu declivi a partir del segle dinou amb l'arribada de nous procediments industrials i la competència exterior³.

A la comarca del Pla de l'Estany només hi ha documentades dues poblacions amb l'existència de fargues: al poble de Sant Joan de Borgonyà (Cornellà del Terri) i a la ciutat de Banyoles, on es troba la coneguda farga

² Vegeu MATA, Josep M.: *Els minerals de Catalunya*, IEC, Barcelona, 1990 i LAGARDA, Ferran: "Mineria prehistòrica a Catalunya", *Ciència*, núm. 51, novembre 1986, p. 39-43. En el cas de Maçanet de Cabrenys, veure ROURA, Pere i el seu blog <http://www.massanetdecabrenys.com/mines.html>; imprescindible, l'article de BAIG, Marià: "De la farga a l'alt forn. L'obtenció del ferro empordanès", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 46 (2015), p. 63ss. També té interès l'estudi de les mines realitzat pel Grup d'Espeleologia de Badalona <http://www.geb.cat/mines-de-batet-ribes-de-freser-ripolles/>

³ Per a més informació, vegeu per exemple: MOLERA, Pere: *La Farga*. Dopesa 2, Barcelona, 1980. SIMON i ARIAS, Júlia: *La Farga catalana: estudi metal·lúrgic del procés*. Institut d'Estudis Catalans, 1992; MAS, Carlos: *Història de la farga catalana: el cas de la vall Ferrera, al Pallars Sobirà, 1750-1850*, Pagès editors, 2000; GALLARDO, Antoni: *La farga catalana: descripció i funcionament - història - distribució geogràfica*, Barcelona, 1930; AAVV.: *La Farga catalana en el marc de l'arqueologia siderúrgica. Simposi Internacional sobre la Farga Catalana, Ripoll, 13-17 de setembre de 1993*, Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Socials i Cultura, 1995; MASCARELLA, Jordi: *La Farga*, Quaderns de la Diputació de Girona, 43, 1993; PUIG, Gentil: "La farga catalana al Vallespir", *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm 39, juny 2014, p. 216ss. GRAELLS, Eudald: "La farga catalana en las comarcas gerundenses", *Revista de Girona*, núm. 61, 1961, p. 57-62.

d'aram ubicada en l'antic Terme⁴. Majoritàriament la producció d'aquestes fargues era el coure, tot i que en el seu obrador es cita l'existència de claveteries dedicades al treball de petites peces de ferro, com ara claus. Altres topònims de la comarca podrien indicar l'existència d'altres fargues, però que no han estat mai documentades: el veïnat de Palol de la Farga de Cornellà del Terri, la ribera de Farga o la font de Farga d'Esponellà.

Precisament de fargues d'aram se'n documenten a les comarques de Girona de forma habitual a partir dels segles XVII i XVIII. L'historiador Josep Maria Madurell recollí documentació sobre les fargues d'aram situades a Ripoll, Arbúcies i Salt al llarg del segle XVIII. En concret, a Ripoll l'any 1786 li fou concedida la facultat per construir una farga de coure o d'aram en el riu Ter a Josep Antoni Sala, comerciant de Ripoll. En el cas de la farga Salt, ja l'any 1560 fou arrendat el salt d'aigua de la torre de Santdionís, propietat de la família Sitjar, a Guillem Puiols, fargaire del regne de França. El 1781 l'intendent general de Catalunya autoritza a Pere Sala el restabliment de la farga d'aram de Salt⁵. En el poble d'Arbúcies l'any 1771 li era permès a Josep Quadres la construcció d'una *fragua de estirar alambre*, coneguda popularment com la farga d'en Quadres⁶. Precisament el viatger il·lustrat Francisco de Zamora esmenta l'existència d'una farga d'aram a Arbúcies que era abastida de coure des de Barcelona, anterior a la farga Roquer, i que produïa planxes per a la fabricació d'alambins a les colònies americanes⁷. Un cas apart seria la Reial Foneria de Sant Sebastià de la Muga, el primer alt forn de Catalunya dedicat a la fabricació militar de munició per a l'exèrcit borbònic entre els anys 1770 i el 1794 quan va ser destruïda pels francesos durant la Guerra de la Convenció⁸. Hauria usat per a l'obtenció de coure el

⁴ GRABULEDA, Josep i Guerau PALMADA: *El Terme de Banyoles*, Quaderns de Banyoles, 15, Ajuntament de Banyoles i Diputació de Girona, 2014.

⁵ Vegeu la web <http://www.consorcidelter.cat>. També ALBERCH, Xavier i Josep BURCH: *Els masos fortificats del Pla de Salt*, Salt, 1991; CASTELLS, Narcís i M. Assumpció COLOMER: *Documents per a la Història*, Ajuntament de Salt, Girona, 1998.

⁶ MADURELL, Josep M: "Fargues, martinets i clavaó (contribució a la seva història)", *Annals de l'IEG*, 1972, 21, p. 172-173.

⁷ ZAMORA, Francisco de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Curial, Barcelona, 1973.

⁸ BAIG, Marià: "La reial foneria de Sant Sebastià de la Muga, 1768-1794", *Actes de la VII Trobada d'història de la Ciència i la Tècnica* (Barcelona, SCHCT, 2003), p. 181-187; BAIG, Marià: "L'Impacte de la Reial Foneria de Sant Sebastià de la Muga sobre els boscos empordanesos a finals del segle XVIII", *El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa. Vol. II*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2007, p. 383-396.

d'aram ubicada en l'antic Terme⁴. Majoritàriament la producció d'aquestes fargues era el coure, tot i que en el seu obrador es cita l'existència de claveteries dedicades al treball de petites peces de ferro, com ara claus. Altres topònims de la comarca podrien indicar l'existència d'altres fargues, però que no han estat mai documentades: el veïnat de Palol de la Farga de Cornellà del Terri, la ribera de Farga o la font de Farga d'Esponellà.

Precisament de fargues d'aram se'n documenten a les comarques de Girona de forma habitual a partir dels segles XVII i XVIII. L'historiador Josep Maria Madurell recollí documentació sobre les fargues d'aram situades a Ripoll, Arbúcies i Salt al llarg del segle XVIII. En concret, a Ripoll l'any 1786 li fou concedida la facultat per construir una farga de coure o d'aram en el riu Ter a Josep Antoni Sala, comerciant de Ripoll. En el cas de la farga Salt, ja l'any 1560 fou arrendat el salt d'aigua de la torre de Santdionís, propietat de la família Sitjar, a Guillem Puiols, fargaire del regne de França. El 1781 l'intendent general de Catalunya autoritza a Pere Sala el restabliment de la farga d'aram de Salt⁵. En el poble d'Arbúcies l'any 1771 li era permès a Josep Quadres la construcció d'una *fragua de estirar alambre*, coneguda popularment com la farga d'en Quadres⁶. Precisament el viatger il·lustrat Francisco de Zamora esmenta l'existència d'una farga d'aram a Arbúcies que era abastida de coure des de Barcelona, anterior a la farga Roquer, i que produïa planxes per a la fabricació d'alambins a les colònies americanes⁷. Un cas apart seria la Reial Foneria de Sant Sebastià de la Muga, el primer alt forn de Catalunya dedicat a la fabricació militar de munició per a l'exèrcit borbònic entre els anys 1770 i el 1794 quan va ser destruïda pels francesos durant la Guerra de la Convenció⁸. Hauria usat per a l'obtenció de coure el

⁴ GRABULEDA, Josep i Guerau PALMADA: *El Terme de Banyoles*, Quaderns de Banyoles, 15, Ajuntament de Banyoles i Diputació de Girona, 2014.

⁵ Vegeu la web <http://www.consorcidelter.cat>. També ALBERCH, Xavier i Josep BURCH: *Els masos fortificats del Pla de Salt*, Salt, 1991; CASTELLS, Narcís i M. Assumpció COLOMER: *Documents per a la Història*, Ajuntament de Salt, Girona, 1998.

⁶ MADURELL, Josep M: "Fargues, martinets i clavaó (contribució a la seva història)", *Annals de l'IEG*, 1972, 21, p. 172-173.

⁷ ZAMORA, Francisco de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Curial, Barcelona, 1973.

⁸ BAIG, Marià: "La reial foneria de Sant Sebastià de la Muga, 1768-1794", *Actes de la VII Trobada d'història de la Ciència i la Tècnica* (Barcelona, SCHCT, 2003), p. 181-187; BAIG, Marià: "L'Impacte de la Reial Foneria de Sant Sebastià de la Muga sobre els boscos empordanesos a finals del segle XVIII", *El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa. Vol. II*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2007, p. 383-396.

mener de Marquesita a la Muga Torta i el mener Llança del Solà de l'Olivet⁹. Més enllà de les comarques gironines, el maig de 1695 el batlle general de Catalunya concedia a Joan Coca de La Pobla de Claramunt (Anoia) la facultat de posseir 4 molins, dos d'ells fariners, un tercer paperer i un darrer citat com a farga d'aram, accionats amb l'aigua de la riera de l'Anoia¹⁰. Al poble de Sallent (Bages) l'any 1759 es va procedir a la construcció d'una nova farga d'aram a iniciativa de dos socis: el noble Bernat Martínez de Cabezón i Joan Baptista Pujol i Senillosa, després de la compra d'un antic molí bataner¹¹.

Les velles fargues d'aram anaren tancant al Principat al llarg del segle XIX amb la industrialització, tot i que encara eren actives una desena de fargues a mitjan de segle: les fargues Palau i del Sant de Ripoll (Pere Palau), la farga d'aram de Banyoles (Domènec Escatllar), la farga Roquer d'Arbúcies (Lluís Lambert de Roquer) i les fargues de les poblacions de Gualba (Francesc Anglada), Palautordera (Alier i Cia), Castellar del Vallès (Josep Pla), La Torre de Claramunt (Pere Font), Fogars de Montclús (Josep Bach) i Baronia de Rialp (Josep Pagès). En concret, la farga d'aram Lacambra fou ubicada de vell nou el 1852 en un molí del riu Ter propietat del mas Ordeig de les Masies de Voltregà, i s'especialitzà en la producció de planxes de coure¹².

L'ANTIGA FARGA DE BORGONYÀ

De l'antic edifici de la farga de Borgonyà avui no en queda pràcticament cap resta; aquest hauria estat demolit a inicis del segle XX. Ja a finals del segle XVIII la farga fou reconvertida en fàbrica de paper. Aquesta antiga farga estava situada al poble de Sant Joan de Borgonyà (Vall del Terri) i aprofitava les aigües del Terri, un riu originat a partir de les aigües de desguàs de l'estany de Banyoles com afluent del riu Ter. El seu naixement es troba en la confluència de la riera Canaleta amb el rec Major. Les primeres notícies

⁹ MOLERA, Pere: "La farga catalana d'aram", *Ciència*, núm. 19, setembre 1982, p. 32-34.

¹⁰ RIBA, Josep: "L'aigua i el paper foren riqueses de Cal Coca, de la Pobla de Claramunt", *Miscellania Aqualatensia*, núm. 11, 2004, p. 65-98.

¹¹ BENET, Albert: "La industrialització d'un poble de la Catalunya Central: Sallent (1750-1808)", *Pedralbes*, núm. 8, 1988, p. 340.

¹² PASCUAL, Pere: "La manufactura del coure: el cas de la farga d'Ordeig de Francesc Lacambra", *Plecs d'Història Local*, novembre 2003, p. 8-10. PASCUAL, Pere i Jordi NADAL, Jordi. *El coure II. La Farga Lacambra (1808-2007): Un estudi socioeconòmic*, Vic, Eumo i Fundació La Farga, 2008.

històriques de la farga es remunten al segle XVI. L'historiador Josep Maria Madurell, a través d'una escriptura de poder amb data 4 de maig de 1588, atorgada pel doctor en drets Josep Torner a Joan Fontanet, també doctor en drets de Girona, documentà la venda de la casa o Torre de Reixac, així com la farga de claus (*ac etiam domum sive fargam de clavibus*) situada a Sant Joan de Borgonyà a la vall de Cornellà del Terri. L'any 1658 existia un casal destinat a farga al terme de Borgonyà, assenyalat amb la denominació llatina de *ferrifugdinam sive farga*. Aquest qualificatiu de farga de clavaó (*farga de clavassó*) indicaria que la seva producció era el ferro, així també usada com a claveteria per la fabricació de claus. Tanmateix entre finals del segle XVI i el segle següent la farga també treballava el coure segons diverses fonts documentals que es veuran a continuació, i possiblement havia estat en origen propietat de la casa forta de La Bastida, propietat en aquesta època de la família noble Bret. El 4 de novembre de 1688 es va produir la seva venda per Jeroni i Miquel Rubió, pare i fill, a d'Administració dels Aniversaris Comuns de l'església de Sant Feliu de Girona¹³.

ELS FARGAIRES DE BORGONYÀ

Les referències als fargaires de Borgonyà són habituals al llarg dels segles XVI i XVII. Per exemple, en el capbreu de les rendes del monestir de Sant Cugat del Vallès de l'any 1607, feta a la vall de Cornellà de Terri pel notari Salvi Fàbrega de Girona¹⁴, trobem referit "*Joannes Salami farguerius*" com a senyor útil i propietari del mas Pons de la parròquia de Borgonyà i d'un camp conegut com el Camp Saguer, limitat a migdia amb la riera de Merdança, i que fou propietat del mas "*Sebastida*" (casa forta de La Bastida, a Borgonyà¹⁵). Precisament el fargaire Joan Salamí tingué diversos fills amb la seva primera muller Anna a finals del cinc-cents i, en registres parroquials, apareixen com a fadrins tot sovint aprenents de fargaire, calderers emigrats del regne de França i familiars procedents de la vila d'Illa del Rosselló, també fargaires¹⁶. El matrimoni entre Anna Noguer i Joan Salamí, fargaire de Borgonyà, tingué

¹³ MADURELL, Josep M.: "Fargues, martinets i clavaó (contribució a la seva història)", *op. cit.*

¹⁴ Arxiu de la Corona d'Aragó: Capbreus de la cambreria del monestir de Sant Cugat del Vallès, ORM, Monacals-Hisendada, vol. 1257, 112, f. 53-54.

¹⁵ PALMADA, Guerau: "La Bastida de Borgonyà", *Les Garrotxes*, 10, 2012, p. 80-81.

¹⁶ Es tracta de l'actual població nord-catalana de l'Illa o l'Illa del Riberal per on hi passa el riu Tet.

Mapa del segle XVIII de la vila de Banyoles i les parròquies veïnes. 1: Farga d'en Vedruna en la Riera Vella. 2: Farga d'aram del Comú de Banyoles i posteriorment Bernich situada en el rec Major. 3: Farga de Borgonyà en el riu Terri.

lloc el 24 de gener de 1593 a la parròquia de Sant Llorenç d'Adri¹⁷. Així els fills del primer matrimoni van ser Esteve (anterior al 1594)¹⁸, Gràcia Jerònima (16-03-1595), Maria Anna (4-02-1597), Joana (18-10-1598), Petronil·la (2-11-1600) i Miquel (21-10-1602). La seva muller, Anna Salamina Noguier, fou sepultada el 3 de novembre de 1603¹⁹. Del seu segon matrimoni amb Anna tingué també diversos fills: Candia Maria (30-10-1605), Joan Narcís (14-01-1607), Joan Guillem (13-11-1608), Pere Benet (26-09-1610), Anna Maria (30-05-1613), Maria Anna (16-07-1614), Margarita (15-11-1615) i Anna Ponça (20-03-1617)²⁰. Poc després, el 16 d'agost de 1618 moria el fargaire Joan Salamí²¹. La seva vídua Anna es casà l'any 1620 amb el pagès Miquel Llosa i la família, posteriorment, es dedicà a la producció de paper en el seu molí situat en el riu Terri de Borgonyà²².

Els registres parroquials són reveladors del tipus de producció de la farga de Borgonyà, com també l'estreta relació familiar de Joan Salamí amb fargaire de la vila d'Illa del Rosselló, la presència dels clavetaires i dels

¹⁷ ADG: Fons parroquial de Sant Llorenç d'Adri. Matrimonis (1592-1814), f. 2.

¹⁸ Consten com a fills de Joan Salamí, però el registre parroquial més antic de Sant Joan de Borgonyà s'inicia l'any 1594.

¹⁹ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Defuncions (1595-1777), f. 3.

²⁰ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Baptismes (1549-1771).

²¹ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Defuncions (1595-1777), f. 10r.

²² ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Matrimonis (1596-1853), f. 6.

aprenents de fargaire que habitaven en la casa familiar dels Salamí. Així, el 16 d'abril de 1595 era batejada Gracia Hierònima, i Joan Salamí està documentat com habitant de la farga, citada com d'aram²³. El 4 de febrer de 1597 era batejada la seva filla Mariana, del "*farguer d'aram estant en la farga de Mn. Bret en la present parroquia*"²⁴. Els testimonis van ser el claveter Jaume Plana, que habitava a la claveteria de Mn. Bret, de la casa forta de la Bastida, i Violant Llosa, muller del paperer Joan Llosa de la Torre d'en Rexach²⁵. El 18 d'octubre de 1598 era batejada la filla Joana, i va ser-ne padrí el jove aprenent de fargaire Sebastià Llagostera, que habitava la casa d'en Salamí²⁶. El 2 de novembre de 1600 era batejada Petronil·la Salamina, i va ser -ne testimoni Guinot Bransach, calderer del regne de França i habitant de la parròquia de Borgonya²⁷. El 21 d'octubre de 1602 naixia Miquel Joan Salamí, fill del fargaire d'aram Joan Salamí i d' Anna, la seva muller; va ser-ne padrí Miquel Salamí, fargaire i nebot de Joan Salamí, de la vila d'Illa del bisbat d'Elna²⁸. El 13 de novembre de 1608 era batejat Joan Guillem i un dels padrins fou Guillem Lavall, fargaire, natural també de la vila d'Illa²⁹.

El 19 de juny de 1621 el farguer Esteve Salamí, fill de Joan Salamí i la seva muller Anna Salamina, contraïa matrimoni amb Joana Arnau, filla del claveter del regne de França Perris Arnau i de la seva muller *Carlas* Arnau, amb presència del claveter Sebastià Plana, que habitava a la claveteria de la parròquia³⁰. Un altre Esteve Salamí, també farguer de Borgonya, s'esposà amb Antiga Salamina i tingueren diversos fills: Cecília (27-06-1621), Guillem

²³ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonya. Baptismes (1549-1771), f. 2.

²⁴ Molts personatges de la nissaga noble dels Bret al llarg del sis-cents foren els senyors de la casa forta de La Bastida.

²⁵ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonya. Baptismes (1549-1771), f. 4. Els Bret foren una nissaga de nobles dels segles XV i XVI que foren senyors de la casa forta de la Bastida de Borgonya, i també propietaris de la farga d'aram.

²⁶ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonya. Baptismes (1549-1771), f. 5.

²⁷ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonya. Baptismes (1549-1771), f. 8.

²⁸ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonya. Baptismes (1549-1771), f. 9. La vila d' Illa al bisbat d'Elna es troba a l'actual comarca francesa del Rosselló, població coneguda abans del Tractat dels Pirineus (1659) com a Illa o Illa del Riberal. Actualment aquest municipi es coneix com Ille-sur-Têt. Precisament, el riu Tet des de l'època medieval fou un important centre de fargues de ferro destinades a la fabricació d'armes. Curiosament encara avui el cognom Salamí es documenta en aquesta població nord catalana.

²⁹ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonya. Baptismes (1549-1771), f. 14.

³⁰ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonya. Matrimonis (1596-1853), f. 7.

El poble de Sant Joan de Borgonyà i el riu Terri a principis del segle XX. Autor: V. Fagnoli (CRDI).

(18-08-1622) i Anna Maria (27-07-1627). El 4 de gener de 1638 era enterrat Esteve Salamí, fargaire de Borgonyà³¹. El darrer membre de la nissaga dels Salamí que es dedicà a l'ofici de farguer fou Salvador, casat amb Anna. El matrimoni tingué cinc fills: Margarita (13-10-1622), Joan Salvador (19-06-1624), Anna Maria (14-08-1626), Pere (1-08-1636) i Joan (29-01-1643). Salvador Salamí fou el darrer fargaire de la nissaga, ja que, anys després, apareix en els documents com a pagès i habitant al mas Reixach. Moria l'any 1694³².

A partir de mitjan del segle XVII els Salamí desapareixen com a fargaire de Borgonyà, quan havien regentat el negoci Joan Salamí i pocs anys després Esteve i Salvador. A mitjan segle XVII possiblement la farga hauria estat arrendada a un membre de la família Llosas de Borgonyà, doncs el fargaire d'aram Andreu Llosas consta que morí de contagi l'any 1657³³. El nou fargaire d'aram de Borgonyà va ser Rafel Ferrer casat amb Margarita, matrimoni que tingué diversos fills mentre regentaven la farga de Borgonyà, però que ja tingueren fills anteriorment: Margarita (22-01-1657), Caterina (1-12-1658),

³¹ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Defuncions (1595-1777), f. 20.

³² ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Defuncions (1595-1777), f. 48.

³³ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Defuncions 1595-1777, f. 26.

Maria (13-02-1661), Joan Rafel (4-02-1663), Miquel (6-10-1665) i Margarita Magdalena (25-1-1668)³⁴, que moriria un any després. El 21 de novembre de 1666 es casaven Josep Pagès, fill de Sebastià Casas i Pagès, blanquer de Pals, i la seva muller Anna, amb Narcisa Farrera, filla de Rafael Ferrer, fargaire de Borgonyà. Van ser testimonis el paperer Miquel Molià i el claveter Josep Planes³⁵. L'any 1660 Rafel Ferrer hauria fet diverses obres i millores a la farga de Borgonyà, que constaven en un document avui desaparegut³⁶.

El seu fill Miquel Ferrer fou qui heretà el negoci de fargaire i tingué una única filla casada amb Tomàs Ferran. Unes quantes dècades després, el dia 7 de juliol de 1726, l'organista de la vila de Banyoles Bartolomeu Verdera, a l'edat de 61 anys, feu un jurament de testimoni davant del notari Narcís Vila, on trobem una referència sobre el fargaire de Borgonyà, Miquel Ferrer, qui havia obtingut l'exclusiu dret de barca i de pesca a l'estany de Banyoles: *“Que me recordo molt be, y tinch plena memoria quant Miquel Ferrer fargaire del lloch de Borgonyá (al qual he conegut molt be) tenia una barca en lo estany de dita vila de Banyolas per a pescar en aquell, en forsa del Acensament, eo Acte de llicencia que los jurats, que a las horas eran de dita vila de Banyolas havian concedida a dit Ferrer pera que ab dita barca pogues pescar per todas las ayguas de dit Estany y despues a poch temps me recordo tragueren la dita barca de dit Estany, y la aportaren en la casa dita de la canisseria de dita vila de Banyolas ahont se perde y consumi aquella, y en lo interim mori dit Miquel Ferrer dexant hereva sua una filla sua unica que tenia a la qual era casada ab un tal farran, que no me recordo lo nom de fonts pero lo conegui molt be lo qual farrán continuant en usar del acensament, o, llicencia concedida per los dits jurats a dit Miquel Ferrer son sogre de pascar en dit Estany, passá en arrendar las ditas ayguas, eo dret de pascar a un tal Sureda del Port de la Escala y a un tal fuster del lloch de Celrá ...”*³⁷. El dia 22 de febrer de 1725 el batlle Josep Roca i els regidors banyolins autoritzaren al Dr. Pere Ramis el dret de pesca a l'estany, i per aquesta fi havia fet venir a Pere Auguet del Pont Major (Girona). Li era permès fer-ho mercès a l'arrendament que tenia amb T. Ferran, net de Rafel Ferrer, fargaire de Borgonyà: *“... dit Dr. Pere Ramis*

³⁴ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Baptismes (1549-1771), f. 57-72.

³⁵ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Matrimonis (1596-1853), f. 19.

³⁶ El notari reial de Cornellà del Terri Isidre Vila el 3 de setembre de 1668 feu un document on hi constaven aquestes obres, avui dissortadament desaparegut. El document apareix referit el 27 de novembre de 1709 dins AHG: Protocols Notarials de Cornellà del Terri. Pau Forroll - manual (1708-1709), CN 20.

³⁷ AHG: Protocols Notarials de Cornellà. Narcís Vila Galí - manual (1725-1730) CN 67, f. 75-76.

tenia arrendament de T. Farran net de Rafel Farrer fragaire de Borgonyà a qui fou feta llicència o establiment de la pesca del estany"³⁸. Cada any havien de pagar un cens anual de 10 reals el primer dia de gener (establiment fet en la notaria de Banyoles el dia 31 de desembre de 1690, notari Lluís Bohigas)³⁹.

Al voltant de la farga d'aram de Borgonyà a la segona meitat del sis-cents s'identifiquen un gran nombre de clavetaires que treballaven o bé vivien al propi edifici. Per exemple, el 13 de juliol de 1665 era batejat Joan Bartomeu, fill del clavetaire Jaume Camps, habitant de la farga i de la seva muller Caterina; van ser-ne padrins Bartomeu Camps, claveter de Sant Llorenç de Cerdans, i Caterina Palastranya, clavetaire del veïnat de Pont Xemmar (Borgonyà)⁴⁰. Altres clavetaires que apareixen en els llibres parroquials són Martí i Joan Palestranya i Jaume Maysal del veïnat de Pont Xemmar, Pere i Joan Jaubert i Josep Planas de Sant Joan de Borgonyà, Josep del Cazo habitant de la casa nova del mas Pons, Joan Llanguet habitant del mas Pons; i finalment Abdó, Onofre, Salvi i Joan, tots ells Ponsi de cognom.

Al darrer terç del segle XVII hauria treballat a la farga de Borgonyà el fargaire Joan Alsina, originari de Vilert. El matrimoni amb Magdalena Ferrer tingué lloc el 24 de juny de 1669. Amb la seva muller Magdalena tingué diversos fills: Isabel Margarita (22-11-1671), morta pocs dies després de néixer (i en el bateig consta com a padrí Rafel Ferrer, calderer de Girona), Margarita (26-10-1673), Maria (30-1-1676), Rafel (27-11-1678) i Miquel (16-2-1681)⁴¹. En un document de data 3 de juny de 1698 es va fer l'inventari de les possessions del matrimoni contret entre Gabriel Ferran, pagès i negociant vidu de Peratallada, i Caterina Ferrer Camps, nascuda a Girona i vídua del flassader Damià Camps. El matrimoni tingué lloc el 22 d'octubre de 1696⁴². Caterina hauria heretat la farga del seu avi Rafel Ferrer, on s'entreveu que l'obrador era d'un sol martinet i tenia una petita claveteria amb una fornal:

"Primo la casa dita la farga de Borgonya situada en lo mateix lloch y parrochia de Borgonyá ab sos tractos, soes, lo mall, enclusa y la boga.

Item tres parells de estenalles per lo mall.

³⁸ ACPE: Fons Ajuntament Banyoles. Llibre del secretariat de la Universitat de la Vila (1688-1734) L9, fol. 133.

³⁹ Com en la gran majoria de protocols notariais de Banyoles, aquest volum avui no es conserva.

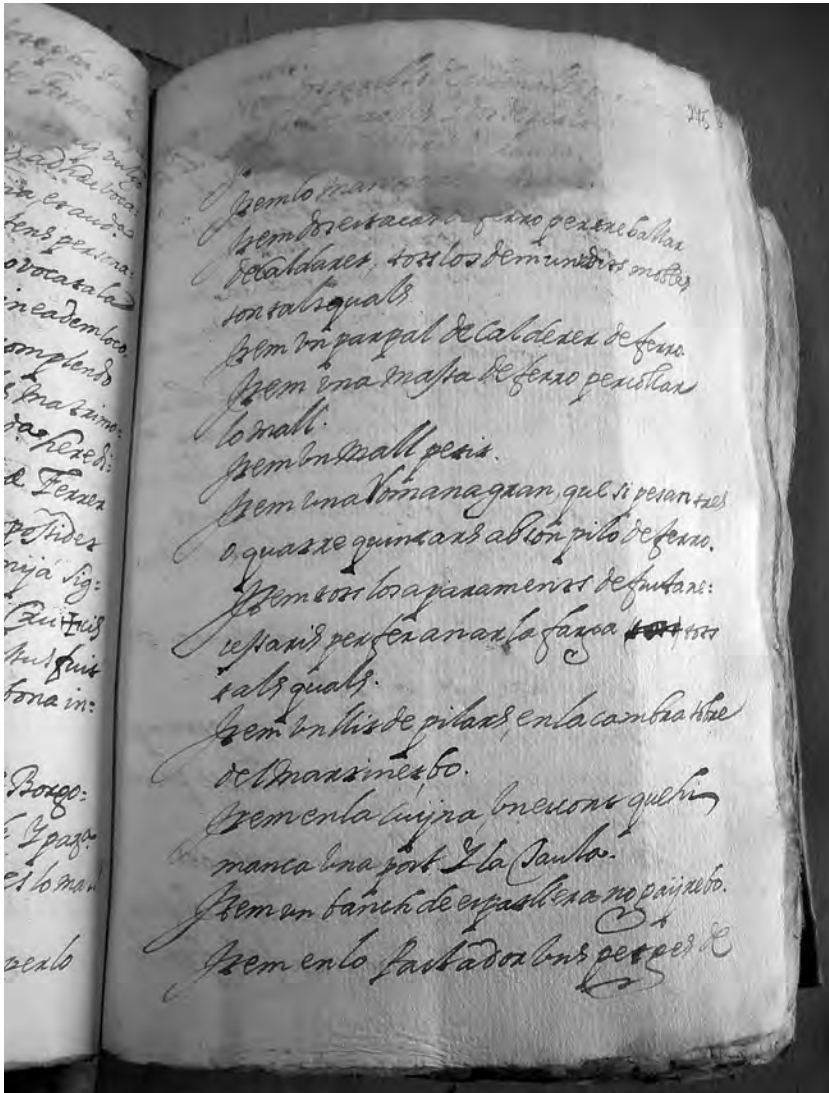
⁴⁰ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Baptismes (1549-1771), f. 68.

⁴¹ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Baptismes (1549-1771), f. 80-94.

⁴² ADG: Diòcesi de Girona. Dispenses matrimonials (1696-1698).

- Item dos parells de estenalles per la fornal soes dos de grosses y dos de petites.*
Item unes estisores de roura.
Item lo manxo de la fornal.
Item dos estacas de ferro per treballar de calderer, tots los demun dits mobles son tal quals.
Item un parpal de calderer de ferro.
Item una massa de ferro per collar lo mall.
Item un mall petit.
Item una romana gran, que si pesan tres o, quatre quintars ab son pilo de ferro.
Item tots los apartaments de fusta necessaris per fer anar la farga tots tals quals.
Item un llit de pilars, en la cambra sobre del martinet bo.
Item en la cuyna, un escort que hi manca una part y la taula.
Item un banch de espatllera no gayre bo.
Item en lo pastador uns petges de pastera y un calaix tal qual.
Item un campes de terra dit de la farga ab un viver prop y a sol ixent de la resclosa del mateix lloch de Borgunya de sembradura de tres cortans fins a una cortera de blat.
Item un hort de sembradura de tres mesurons de canem prop y a devant de dita farga.
Item altre hort per sembrar cols al mitg dels dos rechs de la part de ponent.
Item lo arbre del martinet ab la roda tot tal qual ab un dau de coure.
Item lo mall boga, y enclusa del martinet tot tal qual.
Item un bordó de ferro per escurar lo foch.
Item altre massa de ferro.
Item tres piles de pedra, la una gran aparedada a la paret, y las altres petites solteres.
Item una taula llarga sens petges.
Item en la claveteria una roda de fusta per fer anar la manxa de la fornal bona.
Item la manxa de la fornal, que no val gayre.”

El motiu de l'inventari no era altre que l'arrendament de la farga del matrimoni de Gabriel Ferran i Caterina Ferrer a Francesc Bernich, ferrer i fargaire del lloc de Borgonyà, amb el camp contigu del Viver i l'hort de la farga. Cada 4 mesos Bernich havia de pagar la suma de 15 lliures. El contracte es féu el 5 de juny amb un seguit de condicions: les reparacions de la farga s'havien de pagar amb els diners de l'arrendament, excepte la boca del mall i les estenalles. També havia de fer l'inventari dels estris i aparells de la farga. També existia la condició que havia de pagar menys de l'arrendament si la

Detall de l'inventari de l'obrador la farga de Borgonyà l'any 1698. AHG: Pau Forroll - Primum Manuale (1697-1699) CN10.

farga d'aram de Banyoles era en funcionament: “Item es pactat que si acas la farga de Banyoles anava vos no hajau de pagar sinó sinquanta sinch lliures de arditis quiscun any de arrendament”.

Així, a les acaballes del set-cents hauria treballat a la farga de Borgonyà Francesc Bernich, possiblement primer com a treballador i a partir de 1698

com a arrendatari. A les acaballes del sis-cents, Bernich era ben establert a la parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Precisament el 4 de març de 1696 va esposar-se a la “*casa de Francesch Bernich fargayra de Borgunya.*” Segimon Bassols paperer i Francesca Bernich, i el 24 de juny de 1698 es casaven a la farga d'aram de Francesc Soler amb Estasia Bernich, filla del fargaire Francesc Bernich i la seva muller Mariana⁴³. El 16 d'abril de 1702 es casaven Miquel Vila, fill del pareire Miquel Vila de Banyoles, amb Maria Bernich, filla del calderer Francesc Bernich, habitant de la parròquia de Borgonyà⁴⁴. També el 18 d'abril de 1702 era batejat Francesc, fill de Miquel Bernich i d'Anna Maria a Sant Joan de Borgonyà⁴⁵.

A la primera dècada del set-cents, la farga sembla que ja hauria entrat en desús després de l'arrendament de Francesc Bernich, ja que desapareixen del tot les notícies de farguers i claveters a la parròquia de Sant Joan de Borgonyà. L'any 1705 un tal Josep Roca amb la seva muller Caterina habitava la farga, i el 1722 hi vivia Maria Quintana, però en cap cas es tractava de farguers d'aram o de ferro. L'abandó de la producció de la farga de Borgonyà caldria relacionar-lo directament amb l'auge que adquirí la nova farga d'aram de Banyoles a principis del set-cents quan fou comprada per Miquel Bernich, antic fargaire i habitant de Borgonyà.

El 5 d'octubre de 1703 Bartomeu Cortada, calderer de Besalú, Antoni Brumbarbasta, calderer de Cornellà del Terri, i Antoni Vinyas, calderer de Banyoles, feien la següent atestació i, pel relat, semblaria que la farga ja era en desús :“ *de com els anys die present y baix escrit a instancia de Miquel Bernich fargayre de Borgonyá se son conferits y se proban de present dins la farga que es situada en lo lloch y parrochia de Borgonyá pera treurer la pedra de la enclusa del mall de la dita farga si era apta, bona, y acomodada pera treballar de fargayre, y vista que ells han dita pedra. Dihuen certificant y fan fe de com dita pedra hontes situada la enclusa de dita farga no es apta, bona, ni acomodada pera treballae de fargayre. Pera que veyem enpritia del notari y testimoni baix escrits esser aquella trencada y partida ab dos trossos de tal manera que esbadada un poch mes de un trau es de dit, y treballant del ofici de fargayre segons lo llum natural de cadahu de ells se ha de perdre y se pert molt aram per la ubertura de dita pedra, y demes de perdrese lo dit aram no si pot treballar de fargayre que no si mudia dita pedra, la*

⁴³ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Matrimonis (1596-1853), f. 25.

⁴⁴ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Matrimonis (1596-1853), f. 27.

⁴⁵ ADG: Parròquia de Sant Joan de Borgonyà. Baptismes (1549-1771), f. 114.

Possibles restes de la farga de Borgonyà en el riu Terri, avui desapareguda.

qual pedra ell dit Barthomeu Cortada la veu posar en son puesto cosa de vint ant ha de poch o menos trobantse per fadrí en la dita farga y de dita pedra alguns sinch o, sis pams de alsada de poch a menos, y alguns sis pams de amplada de poch a menos, y ell dit Antoni Brumbarbasta aura cosa de tres o, quatre anys de poch a menos trobantse en la dita farga veu com Francesch Barnich pare dei dit Miquel Bernich adobava dita pedra y la veu descalsada y es la grandaria que te dit lo dit Cortada”.

L'historiador Josep Maria Madurell dona la notícia, a través de la consulta del *Llevador general de concessions* de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i mercès a una carta precària signada per l'Intendent General de Catalunya el dia 17 de setembre del 1730, que Esteve Tomàs d'Andreu, mercader de Girona, fou afavorit amb la facultat de tenir una farga i martinet al poble de Borgonyà⁴⁶. La farga fou reconvertida en molí paperer quan l'Intendent General de Catalunya, el 27 de gener del 1749, afavoria Esteve Tomàs d'Andreu, amb la facultat de construir-hi un molí paperer amb les seves oficines al terme de Borgonyà, al mateix lloc on tenia edificada una farga o martinet de ferro. Dos anys després, el 5 de gener del 1751, Esteve Tomàs d'Andreu i Pius d'Andreu i Fontdevila afavorien Jaume Fàbrega, retorcedor de seda de Barcelona, amb

⁴⁶ MADURELL, Josep M.: “Fargues, martinets i clavaó (contribució a la seva història)”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1972, 21, p. 172.

l'establiment d'una fàbrica de paper al lloc de l'antiga farga (*quandam fargam y martinet o clavateria*) de Borgonyà⁴⁷. D'aquesta manera, a mitjan del segle XVIII, la farga deixà de funcionar i l'edifici fou transformat en molí paperer després de prop de 200 anys d'història documentada.

LA PRIMERA FARGA DE BANYOLES: LA FARGA D'EN VEDRUNA

Dos documents amb data de 18 de febrer i 30 d'octubre de 1561 fan referència als contractes d'arrendament del fargaire gironí Narcís Vedruna⁴⁸. El segon contracte no situa de manera clara la ubicació d'aquesta farga banyolina, situada "*en la parròquia de Banyoles*", també citada com "*la farga de mossèn Vedruna*". En canvi, el contracte de 18 de febrer de 1561 situa la farga de mossèn Vedruna prop de la muralla de Banyoles: "*... la farga o martinet que ell dit mossen Vadruna te i posseheix sercha los murs de la vila de Banyoles*"⁴⁹. Per tant, caldria pensar que la farga estava situada dins o bé a fora del recinte emmurallat medieval de la vila. El 16 de setembre de 1565 tenim la notícia que els quatre jurats de la vila van concedir al mestre Antoni Plana, fargaire de Banyoles, la mateixa franquesa que va ser donada, "*a mossen Narcís Vedruna de Gerona y a la farga de clavao de asi que vos aveu comprada*". El document ens aporta la dada que Antoni Plana comprà la farga coneguda com d'en Vedruna, possiblement ja en funcionament el segle anterior⁵⁰. La franquesa coneguda popularment com de "la capella" li fou donada a Narcís Vedruna l'any 1550 i concedia privilegis per a la compra de la llenya i el carbó, necessària pel funcionament de l'obrador i que havia de ser comprada expressament fora del Terme, és a dir, a les parròquies veïnes. Els privilegis també eren per a la venda del ferro dins de la vila. Tot i això, havia de pagar a la Universitat municipal l'impost per la feina de "*pastar o fer pastar*" el ferro, establert en 4 sous anuals. A més, havia de pagar 4 sous per la imposició del vi, 2 sous per les mercaderies i 2 sous més per la llenya, segurament aquesta per l'ús particular de l'habitatge⁵¹.

⁴⁷ MADURELL, Josep M.: "*Fargues, martinets*", op. cit. p. 172-173.

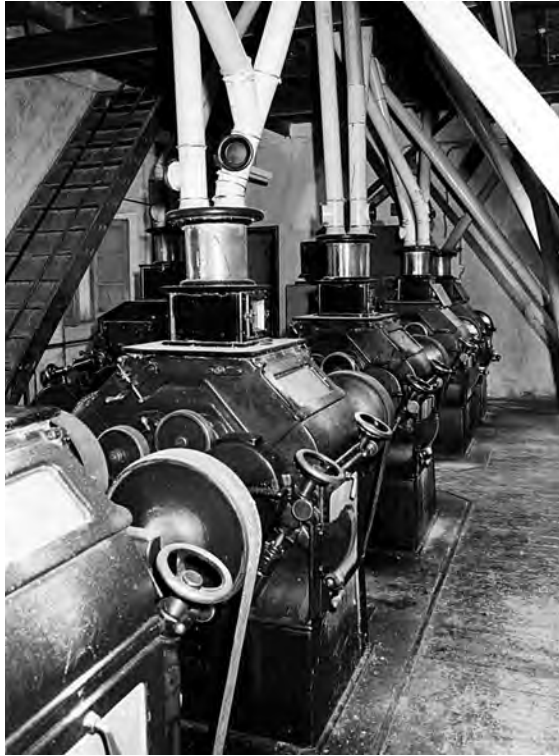
⁴⁸ AHG: Protocols Notarials de Girona, 8, J. Capmany, GI 303 (Clarà, 1983).

⁴⁹ LLUCH, R., MONER, J. i PRIVAT, Ll.: "La farga de Banyoles: història, arquitectura i funcionament", *Quaderns del CECB*, 1992-94, Banyoles, 1994, p. 141-172.

⁵⁰ Malauradament no es conserven protocols notarials de la vila de Banyoles en aquests anys.

⁵¹ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Manual dels jurats (1410-1551) L5, f. 102.

Interior de la farinera Surribas, que abans fou molí paperer Perpinyà i anteriorment la farga d'en Vedruna (ACPE).

La clau per determinar la ubicació de la farga d'en Vedruna es troba a la família Perpinyà de Banyoles. Antic Perpinyà fou notari de la vila a mitjan segle XV; l'any 1562 reformà la casa de la notaria situada al carrer de les Escrivanies, darrera la muralla urbana, prop del Portal de Peraseca i al costat de la casa de Mer Genover, avui una casa senyorial coneguda com a Can Lavall. A la seva casa es trobava la notaria pública de la vila⁵². La riquesa de la família Perpinyà fou notable a partir de mitjan del cinc-cents, quan diversos membres d'aquesta família (Andreu Perpinyà, Pere Perpinyà) van ser jurats de la Universitat i el segle següent ja posseïen diverses propietats a l'Empordà ⁵³. Precisament l'any 1567 Antic Perpinyà fou qui comprà la

⁵² ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de Notes (1521-1562), L7, f. 76.

⁵³ NEGRE, Pelai: "Famílies i cases senyorials de Castelló d'Empúries", *Annals de l'IEE*, 17,1984, p.213-214.

farga d'en Vedruna de Girona. Morí el 22 de setembre de 1570⁵⁴. Pocs anys després, el dia de Sant Esteve de 1573, moria la dona del fargaire de l'antiga farga d'en Vedruna, propietat de la senyora i vídua de Perpinyà: "*Madonna Vigo, muller del senyor en Joan de Vigo, fargayra de dita vila estava a la farga de la Sr. Perpinyana viuda*"⁵⁵. També una nota d'un document parroquial ens dona una dada rellevant, que confirma que ben aviat l'antiga farga d'en Vedruna fou reconvertida en molí paperer: "*molí paperer de Perpinya era farga*"⁵⁶.

L'any 1638 surt referida de nou la farga propietat dels Perpinyà, que pagaven 5 sous al cambrer del monestir de Sant Esteve de Banyoles per la farga d'en Roura de Camós, també coneguda com la farga d'en Vedruna⁵⁷. El successor en la propietat del molí fou Joan Baptista Perpinyà, ciutadà honrat de Barcelona, que el 14 de gener de 1675 es va veure afavorit pel Batlle General de Catalunya, Josep de Rocabertí, el qual li donà ús exclusiu de les aigües de l'estany per fer accionar el seu molí paperer, juntament amb els molins paperers de Miquel Molià i de Jaume Llosas situats aquests darrers a la parròquia veïna de Borgonyà. Amb aquesta concessió emfitèutica es feia constar expressament que un dels tres molins esmentats era construït des de temps immemorial⁵⁸. Certament la referència és inequívoca al molí dels Perpinyà, antigament farga de clavaó, segurament activa des d'època medieval. I fou a mitjan del segle XVII quan l'antiga farga d'en Vedruna va ser reconvertida en molí paperer. Avui aquest antic molí paperer es troba a l'antic rec de la Riera Vella, avui anomenada recs de Can Teixidor i Hort, als afores de Banyoles, a tocar el barri de Mas Palau. El segle XIX encara l'edifici industrial fou reconvertit en fàbrica de xocolata de la família Torras i el segle XX, en farinera de la família Surribas, nom que es manté en l'actualitat. Com

⁵⁴ ADG: Parròquia de Banyoles. Llibre d'Òbits, I, f. 14v.

⁵⁵ El cognom Vigo amb tota certesa té un origen italià, fruit de l'emigració italiana a Catalunya des d'època medieval, com Brusi, Vaca, Mauri, Pacull. Els treballadors del ferro italians vingueren a la Catalunya Nord a partir del segle XV fins a principis del segle XVII, molts d'ells d'origen genovès. PEYTAVÍ, Joan: "Les migrations des Italiens vers la Catalogne: un point de rencontre au nord du Pays, du Moyen Âge à l'époque contemporaine". *La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*. Associazione italiana di studi catalani. Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008), p. 1-16. Edizione in linea – ISBN 978-88-7893-009-4 <http://www.filmmod.unina.it/aisc/attive/> Data de publicació: 30 de desembre de 2009 <http://www.filmmod.unina.it/aisc/attive/Peytavi.pdf>

⁵⁶ ADG: Parròquia de Banyoles. Llibre d'Òbits, I, f. 17.

⁵⁷ CONSTANS, Lluís: *Expansió urbana de Banyoles*. Manuscrits inèdits IX, CECB, Banyoles, 1981.

⁵⁸ MADURELL i MARIMON, Josep M.: *El paper a les terres catalanes: contribució a la seva historia*, Barcelona, 1972, p. 456-457.

a dada final, cal esmentar que a partir del set-cents la nissaga de paperers Llopis regentaren el molí dels Perpinyà. Tanmateix, els Llopis abans van treballar com a paperers al poble de Borgonyà: Guillem Llopis, citat com a jove paperer a mitjan del segle XVII, era habitant a la parròquia de Borgonyà, gairebé amb tota certesa aprenent en el molí de paper dels Llosas⁵⁹.

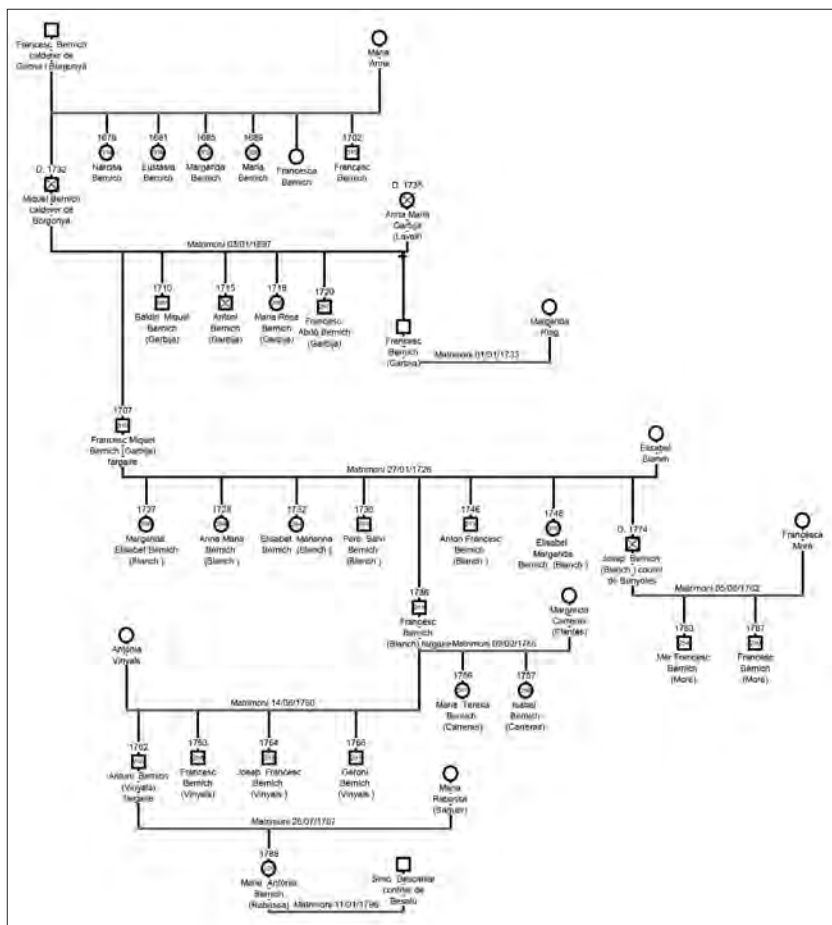
LA FARGA D'ARAM DE BANYOLES

La Farga d'aram ha estat objecte d'estudi arquitectònic els darrers anys, que n'ha posat al descobert la seva evolució com a edifici industrial de gran rellevància, però calia encara fer-ne un estudi documental i històric més exhaustiu sobre el procés de construcció i la família Bernich⁶⁰. El primer edifici de la farga va ser construït per ordre del Comú de Banyoles a partir de l'any 1685, precisament l'any que les autoritats municipals obtingueren la jurisdicció sobre les aigües de l'estany i els seus recs amb la concòrdia signada amb l'abat benedictí del monestir de Sant Esteve. Les obres d'aquest primer edifici ens detallen sempre un obrador d'un sol martinet i mall i, per tant, amb una sola roda hidràulica per accionar-lo. D'aquesta antiga roda hidràulica no en queda cap resta, ja que fou substituïda posteriorment per una roda de calaixos feta de ferro i fusta de roure que accionava el sistema mecànic de ventilació del forn⁶¹. Aquest edifici originari municipal va ser reformat o bé ampliat a partir de l'any 1703, quan el calderer Miquel Bernich, originari de Borgonyà i darrer arrendatari, n'adquirí la propietat. Diverses dates testimonien les ampliacions del set-cents: s'identificà en una de les cambres el nom de Bernich i l'any 1726 gravat en el guix i, a la façana de ponent (a l'angle sud-oest), es troba una llinda amb la data gravada de 1756, que podria correspondre amb un canvi de situació de la carbonera a la planta baixa. Precisament durant el set-cents es perllongà el canal de distribució de la farga amb tres nous arcs de pedra, com també es condicionà la part

⁵⁹ Precisament en l'acte de testament fet a la parròquia de Borgonyà el 22 d'agost de 1652, per part de Miquel Masó, hi identifiquem com a testimonis els pagesos Miquel Batlle, Pere Batlle, Miquel Llosa, Pere Vilasuau, el teixidor de lli Pere Mas i els jovers paperers Baptista Molià i Guillem Llopis, tots ells de Borgonyà. AHG: Protocols Notarials de Cornellà. Isidre Vila - Joan Riera - Protocollum - CN 1, f. 35.

⁶⁰ MONER, Jeroni: "L'edifici de la Farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, Banyoles, 1997, p. 109.

⁶¹ PRIVAT, Lluís: "Aspectes funcionals de la farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, Banyoles, 1997, p. 123-137.

Arbre genealògic de la família Bernich. Autor: G. Palmada.

superior de la farga com a habitatge. L'edifici tenia una planta rectangular, amb l'obrador a la planta baixa i l'edifici familiar dels Bernich a la primera planta, segurament amb una coberta a dues aigües⁶².

En els aspectes funcionals, l'obrador conserva el forn, on es produïa l'obtenció del coure, de planta rectangular (225 x 260 cm), dividit en dues parts per planxes de ferro i amb la tovera per a la injecció de l'aire. Entre

⁶² MONER, Jeroni: "L'edifici de la Farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CEGB, Banyoles, 1997, p. 109-115.

Edifici de la Farga d'aram de Banyoles en les antigues terres del Terme i que aprofitava les aigües del rec Major.

els dos martinets, hi havia una fornal de planta rectangular (174 x 220 cm) destinada a recoure les peces d'aram treballades en el martinet de copa. La segona fornal es trobava a l'exterior de l'edifici. La farga tenia dos martinets. El primer martinet, avui conservat *in situ*, era del tipus de planxa o de batre. En realitat, es tracta d'un martinet modernitzat ja que el fustam o bancada de fusta fou substituïda per una bancada d'acer. El mànec de fusta té una llargària de 4 m; sota, conserva el demet on hi picava. El mall de ferro té un pes de prop de 260 kg. El segon martinet o mallet era tot ell de fusta destinat a la copa d'aram, de dimensions més reduïdes que l'anterior. Segurament és el martinet més antic de la farga. L'any 1977 fou destruït degut a la negligència del llogater, que destinà l'antic obrador a granja. El mallet fou trencat en més de 40 parts, peces recuperades pel CECB i pels antics propietaris de la farga, els Escatllar⁶³.

A la segona meitat del segle XVIII es produí una ampliació d'aquest edifici cap a la banda sud-est, amb un nou edifici adossat de dues plantes,

⁶³ PRIVAT, Lluís: "Aspectes funcionals de la farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, Banyoles, 1997, p. 123-137.

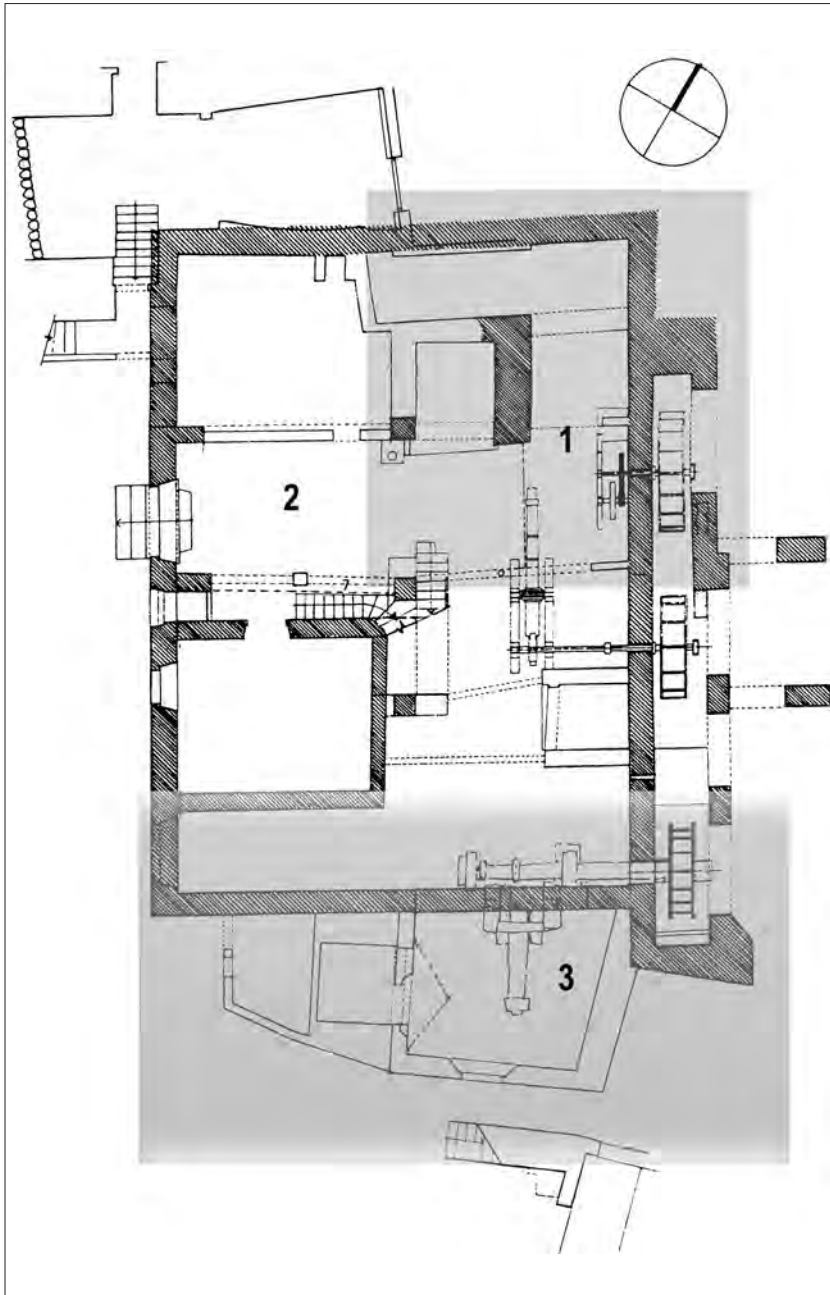
del qual avui només en resta la planta baixa. Per comunicar l'obrador, s'obrí un arc a la paret exterior (sud) i es va cobrir l'espai amb una volta per aresta feta de lloseta de travertí. A l'interior es situà un nou martinet, mogut per una roda situada sota el darrer arc. La tercera roda hidràulica, amb un diàmetre exterior de 2,55 m i «turment» de fusta (coixinet), és la més antiga de tota la farga, feta tota ella de fusta de roure, possiblement originària de l'ampliació de finals del set-cents. La roda movia el martinet de copa o mallet, fet de fusta i desmuntat en l'actualitat⁶⁴. Precisament aquesta darrera fase de la farga dels Bernich caldria identificar-la, com es veurà a continuació, amb la inversió de capital que tingué la farga a partir de les diferents companyies que funden els Bernich amb altres comerciants a partir de mitjan segle. Per exemple, la companyia que van formar, l'any 1771, amb Josep Coll i Padrés, veí i negociant de la ciutat de Cadis, abans de la ciutat de Vera Cruz de la Nova Espanya, per un període de 8 anys, dedicada a la fabricació de coure arribat per via marítima des d'Amèrica.

A finals del segle XIX i principis del XX es va a dur a terme una nova ampliació per la banda nord, per tal de convertir l'edifici en fàbrica de paper propietat dels Masó. Es construí un porxo amb una planta superior, com també un tercer pis amb finestres allargades i alineades fetes amb muntants de maó que tenien com a funció l'assecatge del paper. També fou modificada la bassa de la farga (2000 m³) i l'entrada de l'aigua al canal. Una turbina movia dues piles holandeses, dues moles de pedra per al triturat previ de draps i paper. A l'exterior hi havia una caldera pel tractament dels draps en calent i amb lleixiu sòdic⁶⁵. Recentment s'han dut a terme obres de consolidació de l'estructura de l'edifici i de la teulada, començades l'any 2007 i finalitzades l'any 2010; així també l'any 2015 es va impermeabilitzar la bassa que recull les aigües del rec Major. Des de l'any 2013 l'empresa d'elaboració de paper artesanal Sastres Paperers ocupa part de l'edifici i hi realitza tallers sobre la fabricació de paper i visites guiades.

⁶⁴ PRIVAT, Lluís: "Aspectes funcionals de la farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, Banyoles, 1997, p. 124-127.

⁶⁵ SANZ, Erundino: "Els darrers anys de la farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, Banyoles, 1997, p. 117-121.

Planta de la Farga d'aram de Banyoles. Dibuix: J. Moner. 1. Primer edifici del Comú de 1685 amb un sol martinet. 2 Farga d'en Bernich del segle XVIII. 3. Possible ampliació de la segona meitat del segle XVIII.

LA CONSTRUCCIÓ DE LA PRIMERA FARGA DEL COMÚ

La construcció de la Farga d'aram s'ha d'ubicar dins els litigis històrics o plets sobre l'ús de les aigües de l'estany i dels seus recs, resolta en la concòrdia signada l'any 1685 entre el Comú de la vila i l'abat Antoni de Planella del monestir de Sant Esteve que suposà el restabliment del domini de les aigües al poder local i als seus habitants⁶⁶. Ben cert és que el domini de l'aigua com a força hidràulica, per a usos industrials (tintat, adobat) o bé per a regadiu, era la base econòmica de Banyoles en època moderna. Els problemes de tresoreria que patí el monestir després dels desastrosos efectes amb les invasions franceses el segle XVII -només cal recordar la destrucció de part del cenobi benedictí l'any 1659- en precipità la seva cessió i ús al poder local. Entre la primavera i l'estiu de l'any 1685 començava a prendre cos la signatura sobre la *Concòrdia sobre les aigües de l'estany*, moment en què el Comú contemplà la possibilitat de construir una farga d'aram en el tram final del rec Major, ja en les terres del Terme. El domini sobre les aigües certament va ser un factor que influí en la seva construcció, però també caldria tenir present un altre factor que influí de forma decisiva, la reconversió de la l'antiga farga d'en Vedruna, ubicada a la Riera Vella, en molí paperer, que passà a ser conegut aleshores com el “*molí paperer dels Perpinyà*”.

Així el dia 19 de juny de 1685 el Comú de Banyoles va rebre autorització per a la construcció d'una farga d'aram, document signat davant del notari públic de Barcelona, Joan Cabanas, i en un altre document dels escrivans de la Batllia General de Catalunya. El Batlle General de Catalunya va concedir a les autoritats municipals de Banyoles la facultat de fabricar una farga d'aram, a canvi d'una prestació al Reial Patrimoni d'una lliura barcelonesa com a cens anual⁶⁷. Aquesta mateixa notícia també es troba repetida en el *Llibre dels privilegis de la vila*: “A 19 de juny en poder del Dt. Joan Cabanas not, Publich de Barcelona altre dels escrivans de la Batllia General de Cathaluña lo Sr. Batlle General y Procurador dels Reials feudos feu establiment y concedi Privativa al Comú de Bañolas la facultat de fabricar una farga de Aram ab prestació de 1 ll. barcelonesa de cens annual al Reial Patrimoni”⁶⁸.

⁶⁶ AAVV: *Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur*. Quaderns del CECB, 34, Banyoles, 2014.

⁶⁷ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, f. 39v.

⁶⁸ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, full solt.

La voluntat d'edificar la farga era ben ferma, i els tràmits de compra dels terrenys avançaren de manera ràpida. El dia 13 de juliol de 1685 en la notaria de Banyoles el Comú va comprar a Francesc Presas, paraire banyolí, un hort de terra de dues feixes en el Terme per a construir la farga pel preu de 175 lliures barceloneses i 9 diners⁶⁹. El dia 16 d'agost es donà llicència a Pere Verdaguer i Pujol, pagès de Sant Gregori⁷⁰, per tal de regar amb aigües de l'estany les terres del mas Pujol de la Riera, situat en el Terme de Banyoles. Fou agraciat de no pagar el cens anual de les aigües per haver cedit al Comú una feixa de terra i un caminet per a la farga d'aram⁷¹: "... lo dit Verdaguer cedi a favor del Comú una feixa de terra per ampliar lo terreno de la farga y concedi cami per al mitg de un prat per hanar, y tornar de la vila a la farga"⁷².

Les informacions concretes sobre els treballs de construcció les trobem en els comptes del *Llibre del Clavariat* dels anys 1687-1688⁷³, signades pel jurat en cap Rafel Turró i la resta de jurats: Martorell, Joan Ferrer i Jerònim Roca. En els lligalls conservats d'aquest dos anys hi ha detallades les factures de les obres que feren diferents mestres de cases, jornalers i artesans de Banyoles i d'altres establerts al Principat. Per exemple, el 27 de maig de 1687 es transportaven lloses de travertí per a l'obra i, a la factura, apareix un tal "*Xaragar (Xaragay) de Guemol per sinch carretadas de llosas a aportadas a la farga a 3 s. per carretada plata que son 15 s. plata*". En la factura del 6 de juny, Rafel Vila rebé (56 rals i 6 diners) 5 lliures, 12 sous i 6 diners per 13 jornals de manobre però, d'aquesta quantitat, 15 sous pertanyien a Pera Delague,

⁶⁹ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, full solt. Aquest hort es trobava en el Terme de Banyoles, a prop del veïnat de mas Riera o del mas Pujol de la Riera, i del camí reial de Banyoles a Girona.

⁷⁰ L'any 1661 l'abat de Montpalau del monestir va establir a favor de Llorenç Casadevall, paraire, i a Miquel Ferrer, adober, una peça de terra situada en el Terme, anomenada La Coromina de l'Abat de 16 vessanes de terra; limitava a orient amb terres del Mas Pujol de les Rieres, propietat de Verdaguer de Sant Gregori, amb pertinences del mas Tassi de Puigpalter; a migdia amb el torrent de Canaleta; al nord amb un camp del mas Puig de la Bellacasa. Constans, Lluís G.: *Diplomatari de Banyoles*, V. CECB, Banyoles, 1992, doc. 1589.

⁷¹ Pensem que aquest caminet enfilava pel mas Verdaguer, també conegut com el mas Famada, i a partir d'aquí passava pel mas Trull fins a arribar al Portal de Quatre Cases, a tocar el monestir de Sant Esteve.

⁷² ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, full solt.

⁷³ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del Clavariat, anys 1687-1688, fulls sense numerar.

per dos jornals fets a la farga⁷⁴. El 2 de desembre Miquel Blayats rebé 8 lliures 2 sous i 6 diners per 6 jornals de manobre fets a la farga i 17 jornals fets a la carnisseria de la vila; per cada jornal se li pagà 7 sous 6 diners. A Francesc Vernis, mestre de cases, li foren donades 8 lliures i 8 sous per 12 jornals treballats a la carnisseria i per 4 jornals a la farga. El 17 de desembre Francesc Parés de Serinyà rebé (11 rals 6 diners) 1 lliura, 2 sous i 6 diners per 10 semals de sorra, probablement per a les obres de la farga. El dia 24 del mateix mes es pagà 25 lliures a Antoni Beunach, mestre de cases, per eixugar el deute que tenia amb el Comú de 29 lliures pels treballs de la farga⁷⁵. El 25 de desembre de 1687 trobem citat al ferrer Pere Argelich: “*Clavari de la vila de Banyoles en lo any 1687 en virtut de nostron ordra donadas y pagada a Pera Argelich farrer duas lliuras dos sous barcelonesos diem 2 ll. 2 s. y ditas son per llaurar y asarar las ascodas per piquar la pedra de la farga per asentar la aneclusa del mall y 9 s. de un art per la casa del Sr. Tinent*”⁷⁶. El 28 de desembre de 1687 Antoni Beunach rebé la suma de 19 lliures 19 sous barcelonesos pels treballs duts a terme a la farga d'aram, amb un jornal de 10 sous 6 diners⁷⁷. El mateix dia, Pere Casademont, pagès d'Usall, rebé 2 lliures i 8 sous per dues-centes teules; les teules havien de ser tornades a Pere Llach, a qui li havien estat manllevades per a la construcció de la farga. El 29 de desembre Miquel Cols rebé 35 rals barcelonesos (3 lliures 10 sous) per dos jornals fets a la farga de manobre (7 s. 6 d.) i per la terrissa portada a la casa del senyor tinent.

El dia 19 de març de 1688, Francesc Trull, d'ofici terrisser, aportà la fusta pel sostre de la carbonera i pel martinet, al preu de 12 lliures; el mateix dia, Claudi Busegui rebé 6 sous per 4 lloguers de burro i 2 semals de sorra. El 21 de març de 1688 Francesc Vilaró rebé 10 lliures 2 sous

⁷⁴ El cognom d'aquest mestre de cases sembla correspondre a un origen francès i assenyalaria l'emigració habitual al Principat i a Banyoles al llarg de l'època moderna.

⁷⁵ També es podria tractar d'un mestre de cases francès, vingut a Banyoles al sis-cents amb cognom Beunac, habitual en la regió d'Occitània. El 13 d'abril de 1709 fou enterrada Margarida, esposa d'Antoni Baunach, mestre de cases. ADG: Fons parroquia de Santa Maria dels Turers. Defuncions (1678-1773), f. 52

⁷⁶ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del Clavariat, anys 1687-1688, fulls sense numerar. Una escoda és un instrument semblant a un martell gros, amb punta a cada cap del ferro, emprat pels picapedres o manobres per a picar la pedra. L'eneclusa és una peça de ferro que té la cara superior plana damunt la qual es treballa el ferro a cops de mall.

⁷⁷ De nou trobem un cognom de probable origen francès, probablement es pugui tractar d'un emigrat vingut a Catalunya.

i 6 diners “per 27 jornals que a treballat a la farga per lo bramador per fer la xameneia y per lo martinet a 7 s. 6 d. lo jornal”⁷⁸. El 22 de març, a Benet Montalt, fuster, se li pagaren 3 lliures 13 sous i 6 diners pels 7 jornals en els treballs del martinet, a 10 sous 6 diners el jornal. El 28 de març el mestre de cases Francesc Vernis presentà una pòlissa de 10 lliures i mitja per 20 jornals fets a la farga. El 23 de maig es pagà una suma considerable de 21 lliures a Joan Alsina, fargaire: “Clavari de la vila de Banyoles en lo any 1687 en virtut de nostron ordra donada y pagada a Joan Alsina fargaira vint y una lliura moneda barcelonesa y son trenta quatre lliuras de coura que a servit per fer las saiolas, daus y lo bocal del manxo del martinet y dos jornals de tallar rocha anal bramador del part y lo coura a 12 s. ardots la lliura y 12 s. ardots per dos jornals que al tot puja las sobra ditas 21 ll.”⁷⁹ El 8 de juny trobem el pagament fet a Jeroni Argelés, fuster banyolí, de 21 lliures 9 sous i 6 diners per diferents treballs fets l’any anterior, entre els quals “per vuit jornals que a treballat anal martinet a deu sous y sis lo jornal que son 4 ll. 4 s. y lo seu apranent sis jornals a set sous y sis lo jornal que son 2 ll. 5 s. y 4 s.6 d. per adobar lo baiart y per lo manxo del martinet duas doblas y mitja que son 13 ll. 15 s. y una axeta de coura que es a la arcada desavuit sous y per adobar lasta del pando 3 s que al tot puja las sobra ditas 21 ll. 9 s. 6 d. moneda barcelonesa”⁸⁰.

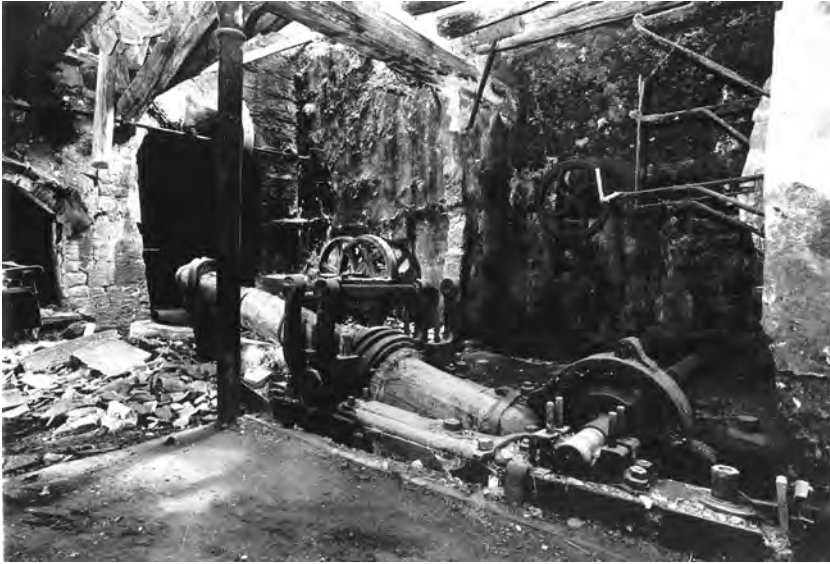
ELS ARRENDADORS DE LA FARGA D'ARAM

La farga fou arrendada diverses vegades per part del Comú de la vila. El primer contracte documentat hauria tingut lloc el 13 de juliol de 1685, pocs dies després de l'autorització per a la seva construcció. El fargaire Joan Alsina hauria arrendat l'obrador per temps de 5 anys, els dos primers pel preu de 15

⁷⁸ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del Clavariat, anys 1687-1688, fulls sense numerar. El terme bramador a l'Empordà, la Garrotxa i el Pla de l'Estany es refereix a un forat amb tapadora situat prop de la resclosa del molí, per on s'avia l'aigua.

⁷⁹ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del Clavariat, anys 1687-1688, fulls sense numerar. Saiola o cellola podria fer referència a una pedra o peça de ferro que va col·locada damunt el sotacoll, i sobre la qual descansa el coll de l'arbre del molí. Un dau és una peça de metall embotida dins una altra peça i que té una cavitat dins la qual balla l'extrem d'un arbre de màquina, nom que trobem descrit dins els elements dels molins.

⁸⁰ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del Clavariat, anys 1687-1688, fulls sense numerar. Un manxó és una manxa manual per a fer vent al fogó, emprada pels ferrers.

El martinet de batre de la Farga d'aram de Banyoles els anys 80 del segle XX (CRDI).

dobles anuals i els tres següents pel preu anual de 18 dobles⁸¹. En el *Clavari* de l'any 1686 sabem que Joan Alsina, fargaire, pagà als oïdors de comptes la suma de 18 lliures, 6 sous i 8 diners; caldria suposar per l'arrendament de la farga⁸².

Tanmateix, aquest contracte es contradiu amb els treballs duts a terme a la farga, doncs com hem pogut comprovar en el *Clavari*, encara durant els anys 1687 i 1688 es pagaren diferents jornals en la construcció de la farga. En el *Llibre dels privilegis de la vila* hem identificat una menció molt breu, del dia 27 de juny de 1687, sobre l'"arrendament del martinet de la farga per temps de ... anys"⁸³. Sorpren que no hi figuri ni l'arrendatari ni el preu anual, tot i que hauria estat arrendada a Joan Alsina. El dia 6 de maig de 1689 Joan Alsina, citat com a "masover de la farga", devia al Comú més de 20 dobles, fet que

⁸¹ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, full solt.

⁸² ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de Comptes (1630-1743), 52, 4/1, full sense numerar.

⁸³ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, full solt.

indignà els jurats que el volien fer fora de la farga, però finalment prometé que aquell mes de maig pagaria la suma de 13 dobles del seu deute⁸⁴.

Aquest fet contradictori ja fou vist per la historiadora Rosa Lluch, que detectà el nom del fargaire Joan Alsina el 6 de novembre de 1689, quan se li féu una pòlissa de 3 dobles pels danys ocasionats a causa de la manca d'aigua en el període estival, com també de l'aigua que era desviada del rec Major pel regadiu⁸⁵: “... sea resolt en Consell que se fes polisa a Joan Alsina, fragaira, de tres doblas per satisfaccio dels danys li poden haver causat las faltas ha tingut de la aigua en los estius per causa del regar los abitants diem son tres doblas ...”⁸⁶ A partir dels comptes del *Clavariat*, es pot entreveure que Joan Alsina no només arrendà l'edifici de la farga d'aram, sinó que l'any 1687 el Comú pagà les hores i material de coure que dedicà a fer les saioles, daus i bocal del manxó del martinet de la farga, com també els treballs fets en el bramador. Per tant, tot indica que el fargaire i arrendador Joan Alsina fou l'encarregat de fer el primer martinet de la farga d'aram i que hem de suposar que no estava en funcionament abans d'aquell any.

El 16 de juliol de 1690 el Consell de la Vila volia canviar d'arrendador de la farga d'aram; el contracte d'arrendament acabava pocs mesos després, pel dia de Sant Martirià⁸⁷. L'arrendador de la farga -tot i que no està citat, caldria pensar que es tracta del fargaire Joan Alsina- tenia fama d'haver fet negocis amb el fargaire de Borgonyà, per remetre els banyolins a la seva farga: “... no volent servir los qui hi venen a fragar sino que los remet a la altra farga”, és a dir, a la farga de Borgonyà. El Comú decidí aportar a la farga municipal 3 quintars d'aram per cada nou arrendament i la possibilitat d'ampliar aquesta quantitat a 10 o 12 quintars. L'arrendador, un cop acabés aquest contracte, havia de retornar aquesta quantitat d'aram i de la mateixa qualitat i espècie al Comú de la Vila⁸⁸. Dos dies després (18 juliol de 1690) la farga (“*arrendament del*

⁸⁴ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del secretariat de la present vila de Banyoles (1688-1734), L9, f. 24.

⁸⁵ Cal recordar que el rec Major des que sortia prop del portal de Girona creuava un gran nombre de terres de cultiu, moltes d'elles pertanyents al mas Peraseca i mas Verdaguer al Terme. LLUCH, R., MONER, J. i PRIVAT, Ll.: “La farga de Banyoles”, op. cit.

⁸⁶ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del secretariat de la Universitat de la Vila, f. 26.

⁸⁷ Sant Martirià és el patró de la ciutat de Banyoles; la festa se sol celebrar generalment el dia 24 d'octubre.

⁸⁸ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del secretariat de la present vila de Banyoles (1688-1734), L9, f. 35r.

martinet”) fou arrendada a Abdó Ponsí per temps de 4 anys, a raó de 11 lliures per any ⁸⁹.

El dia 26 d'agost de 1691 el fargaire Joan Alsina tenia dificultats econòmiques pel seu anterior arrendament: “ ... *en dit Consell Joan Alsina arrendador estat de la farga de dita vila suplich a la Universitat que seli fasa algun redres del que esta devent de dit arrendament per rao de que per falta de aygua a dexat de treballar moltes vegadas lo que lia causat molt dany*”. Per manca de cabal d'aigua en època estival, com en anteriors casos, se li feu una gràcia de 3 dobles⁹⁰. El fet que sigui citat com a “*arrendador estat*” -o podríem entendre “arrendador ha estat”- potser caldria pensar que el deute encara existia des de l'any anterior, és a dir, que deixà de ser el llogater de la farga comunal.

Sobre la vida del fargaire Joan Alsina a la vila de Banyoles, sabem que el 23 de març de 1697 moria la seva muller Magdalena.⁹¹ El calderer vidu Alsina es casà el 5 de maig de 1698 en segones núpcies amb Mariàngela Delaygua també vídua des de feia pocs mesos del calderer banyolí Pere Delaygua⁹². Mariàngela moria el 4 de març de 1716, però no hem trobat documentada la mort del calderer Joan Alsina. El seu fill Miquel Alsina, calderer, fou enterrat a Banyoles el 6 de juny de 1730⁹³.

També el 18 de juliol de 1690 el Comú de la Vila va arrendar la claveteria a quatre clavetaires de la vila de Banyoles a raó de mitja dobla cadascun, pagant de manera anticipada per temps de 4 anys. Es permetia que amb motiu de l'arribada d'un nou clavetaire a la vila, aquest pogués “*anar a estirar a dita clavataria*” pagant a la vila la mateixa quantitat anual⁹⁴. La situació de la claveteria de la vila de Banyoles avui és del tot desconeguda, però caldria imaginar que era el mateix obrador que la farga d'aram⁹⁵.

El Comú a finals del 1690 establí una taba per arrendar la farga d'aram situada al Terme. Les condicions tant detallades evidenciarien que

⁸⁹ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, full solt.

⁹⁰ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del secretariat de la present vila de Banyoles (1688-1734), L9, f. 45v.

⁹¹ ADG: Fons parroquial de Santa Maria dels Turers. Defuncions (1678-1773), f. 41.

⁹² ADG: Fons parroquial de Santa Maria dels Turers. Matrimonis (1602-1734), f. 149.

⁹³ ADG: Fons parroquial de Santa Maria dels Turers. Defuncions (1678-1773), f. 75.

⁹⁴ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de la Universitat (1688-1734) L9, f. 36

⁹⁵ Podria donar-se el cas que la claveteria fos el mateix edifici de la Farga de Banyoles, pensat pel treball de l'aram i clavaó.

La fornal de planta rectangular de la Farga d'aram de Banyoles (E. Palmada).

l'experiència de l'arrendament amb el fargaire Joan Alsina no fou gaire bona donat els constants impagaments, i per això s'arrendà de nou. L'arrendament de la “farga per fargar aram” era per 4 anys: iniciava el dia 24 de febrer de 1691 i acabava el 23 de febrer de 1695. En les condicions, hi trobem la forma de pagament al *Clavari*, que quedà ben especificada, amb 3 pagues anuals cada 4 mesos, amb moneda de plata o ardits: “3 lliures 13 sous de plata per doblas 18 sous de plata per real de 8”. A més el farguer rebia tres quintars d'aram, que havia de restituir de la mateixa qualitat un cop finia, o bé pagar 30 dobles destinades a la seva compra, amb les mateixes condicions. També en les condicions s'indica que els clavetaires de la vila podien fer ús del martinet: “*Sapia lo dit que no pora inpadir de estirar vargallina anals clavatairas de la present vila anal martinet de dita farga a las oras acostumadas y ja posadas per los sr. jurats y universitat y quant la dita farga no treballia tenpoch pora inpedir als dits clavatairas si voldran estirar*”⁹⁶.

⁹⁶ Una *vergallina* fa referència a una barreta de ferro, treballada pels clavetaires per tal de fer claus. El verb *estirar* podria fer referència a l'acció de dilatar i fer més flexible i manejable el metall de ferro.

A més a més, el fargaire havia de permetre que els pagesos del Terme poguessin regar les hortes amb l'aigua del rec Major, en un horari i calendari definit: “*Sapia lo dit que en lo temps del estiu y de regar no pora inpadir la aigua per regar colsevol que tinga repartiment de la vila per poder regar que es de las quatra horas de la tarda fins a las 4 de la matinada*”⁹⁷. L'horari es veié ampliat, de les 2 hores de la tarda a les 4 hores de la matinada. Qualsevol problema que sorgís respecte a l'ús de les aigües, requeia sobre l'autoritat del batlle d'aigües. Si es feia qualsevol obra a la farga, l'arrendador havia de deixar les eines: “*Sapia lo dit que en cas se ajan de fer obras a la dita farga o al martinet que sera obligat en haver de dexar las aynas de dita farga sis eran manaster per ditas obras*”. A més a més, el fargaire havia de tenir cura de netejar el rec Major: “*Sapia lo qui arrendara que sera obligat senpra que se oferescha haver de escombrar los rechs que van de dita farga haja de tenir un braser a sos gastos y si nou fa la vila lay posara a gastos seus y a de comensar de las murallas de dita vila fins al estany y farga a netejar*”⁹⁸.

Així el consistori, el dia 10 de novembre de 1690, féu un nou contracte d'arrendament de la farga situada en el Terme (document del notari Lluís Buigas, notari de la vila de Banyoles)⁹⁹. Finalment la farga fou arrendada a Francesc Bernich, calderer de Girona, però per un període de 3 anys -enlloc dels 4 anys que fixava el Comú- pel preu de 90 lliures barceloneses: “*Al 10 de novembre 1690 en poder de Lluís Buigas nott. de la cort de dita vila es lo acta del arrendament de dita farga per temps de tres anys y per preu de noranta lliuras barc. per any a favor de Francesc Barnich caldarer de Gerona*”¹⁰⁰. Aquesta notícia es contradiu amb el breu fragment del *Llibre dels privilegis de la vila* en què l'arrendament consta de 4 anys a F. Bernich pel preu anual de 90 lliures¹⁰¹.

En el llibre del *Clavariat* apareix que l'any 1690 l'arrendador de la farga era Francesc Bernich, citat com a “*fargaire y conductor de la farga de aram propia de dita vila*”. Per l'arrendament pagà la suma de 165 lliures barceloneses en una època entregada per Rafel Turró, oïdor de comptes municipals (arrendament

⁹⁷ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de les imposicions (1688-1784), núm. reg. L 246, fulls sense numerar.

⁹⁸ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de les imposicions (1688-1784), núm. reg. L 246, fulls sense numerar.

⁹⁹ Aquest document notarial dissortadament avui ha desaparegut.

¹⁰⁰ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de les imposicions (1688-1784), núm. reg. L 246, fulls sense numerar.

¹⁰¹ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, full solt.

signat el 28 desembre 1690 en la notaria de Banyoles, desaparegut)¹⁰². Segons Rosa Lluch (mercès a la consulta d'un treball inèdit) el dia 24 de febrer de 1691 s'arrendà la farga a Miquel Bernich, fill de Francesc, arrendament fet per concurs públic i per un període de 4 anys, amb un seguit de condicions, com 3 quintars de coure entregats al nou fargaire, el doble ús del martinet, usat com a "vargallina" pels paraires de la vila per estirar la llana, o els horaris de regadiu.¹⁰³ Pensem que la referència seria més aviat el document anteriorment consultat.

El 27 de desembre de 1691 el Consell de la Vila exposava que l'arrendador de la farga (citada només com «l'arrendador», però en realitat Francesc Bernich) " ... se quexava y ab rao sobra las fallas avia tinguda de la aygua per treballar la dita farga tot lo estiu passat causa del molt los abitants de la present vila regaven per la molta sequedat y avia que no a pugut treballar sino molt poch". El motiu era que molts habitants de Banyoles regaven amb excés amb l'aigua del rec, coincidint amb una forta sequera d'aquell any. Per la manca de cabal d'aigua, necessària pel funcionament de la farga, es demanà als jurats una rebaixa del preu de l'arrendament, i se li atorgà una reducció de dos mesos¹⁰⁴.

L'any 1692 els oïdors de comptes havien arrendat el martinet de la farga, amb uns ingressos d' 11 lliures, hem de suposar pagats pels clavetaires de la vila; també, 90 lliures per l'arrendament de la farga a Francesc Bernich¹⁰⁵. L'any 1694 els nous oïdors de comptes municipals (Llorenç Ferrer, Martirià Hort i Narcís Cabanellas) repassaren el cobrament fet per Rafel Bonavia l'any 1693, amb un total de 238 lliures. Entre els pagament de les impositcions (sobre l'aiguardent, el plom, les mesures de gra, l'oli, el glaç ...) es pot identificar la referència a la farga d'aram: "de la fargayra noranta lliuras ... 90 lliuras". També a l'ús que en feien del martinet els clavetaires de la vila de Banyoles: "dels clavatayras per lo martinet onsa lliuras ... 11 lliures"¹⁰⁶.

El 31 de març de 1694 a partir de la reunió del Consell del Comú s'entreveu que la farga tenia arrendador, tot i que no sabem el nom del

¹⁰² ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Clavariat (1630-1769), núm. reg. 52, foli sense numerar.

¹⁰³ Aquest document ha estat estudiat en un treball inèdit, dipositat en el CECB, de ESCATLLAR, E., E. NIERGA i E. TAULÉ: *La farga de Banyoles*, comentat per Rosa Lluch en l'article: «Lluch, R., Moner, J. i Privat Ll. La farga de Banyoles: historia, arquitectura i funcionament», *Quaderns del CECB*, 1992-94, Banyoles, 1994, p. 147.

¹⁰⁴ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del secretariat de la Universitat de la Vila (1688-1734) L9, fol. 48v.

¹⁰⁵ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de Comptes (1630-1743), 52, full sense numerar.

¹⁰⁶ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de Comptes (1630-1743) reg. 4-1.

fargaire: “*Al dia y any sus dit y en lo susdit Consell sea proposat que se troba Arrendador per la farga bascobrament al dit arrendador o, dexant li sent doblas sea resolt que sempre ne donas lo Arrendament compatent y donas bona seguratat no se dexas de dexarli ditas axi sea resolt*”¹⁰⁷.

A partir dels anys successius, les referències a la farga són migrades o inexistents, possiblement degut a l'ocupació de tropes franceses que patí la vila els darrers cinc anys de segle¹⁰⁸. L'any 1698 el comptes del *Clavari* són força detallats; hi trobem l'arrendament de la carnisseria municipal o de la taverna, però misteriosament no hi ha cap referència a l'arrendament de la farga d'aram a Bernich, ni als clavetaires. L'any 1699 en els comptes del *Clavari* tampoc hi ha cap menció de l'arrendament de la farga, tot i les anotacions de l'arrendament de la fleca o de les tavernes¹⁰⁹. Com veurem a continuació, la farga podria haver deixat de funcionar uns quants anys.

LA VENDA DE LA FARGA ALS BERNICH

El 8 de juliol de 1703 es convocà una reunió en què hi assistiren tots els jurats banyolins: Sebastià Gomis, Baldiri Pagès, Llorenç Ferrer, Bartomeu Verdera, Joan Quer i Rabassa, Josep Masjuan, Amer Blanch, Miquel Llauger, Baptista Trull, Joan Pansa, Narcís Cabanellas, Antoni Puig, Pere Llach, Salvi Geli, Pere Roura, Jeroni Argelés, Miquel Servià, Josep Armadàs, Pere Argelich, Josep Grilló, Pere Guixeras, Narcís Coll, Martirià Hospital i Francesc Ferrer. El motiu era decidir si es venia o no la farga d'aram de la vila, que segons indica el document, era força derruïda després de poc més de 20 anys de la seva construcció: “*En la qual promenade se ha proposat si vendria, o, no la farga que la present vila te derruhida en lo terme de la present vila per preu de vuyt centas lliuras barceloneses francas per la vila y los sobre dits menas Narcís Cabanellas y Narcís Coll ha resolt que fes diligencia en beurer si si trobaria mes y que quant no se trobás son de sentit ques lliuria en ex preu*”¹¹⁰.

¹⁰⁷ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del secretariat de la Universitat de la Vila (1688-1734) L9, fol. 57v.

¹⁰⁸ PALMADA, Guerau: *La muralla de Banyoles*, Quaderns de Banyoles, 10, Ajuntament de Banyoles - Diputació de Girona, Banyoles, 2009, p. 50-54.

¹⁰⁹ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de Comptes (1630-1743), 52, full sense numerar.

¹¹⁰ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del secretariat de la Universitat de la Vila (1688-1734) L9, fol. 84.

Detall del martinet de la Farga d'aram de Banyoles. Autor: E. Palmada.

No deixa de sorprendre la menció que la farga era derruïda, i possiblement hauria estat un dels motius principals de la seva venda pocs dies després. Una hipòtesi la podríem trobar en la Guerra dels Nous Anys (1689-1697). Cal recordar que la vila de Banyoles cau a mans franceses l'estiu de 1694; les tropes de Noailles feren estralls en les poblacions de Camós i Banyoles, i el març de 1695 una divisió francesa ocupà el monestir i els invasors el fortificaren. Consta que el mes de juliol de 1695 la muralla de Banyoles fou volada per les tropes reials d'Espanya i el setembre de 1696 la vila fou ocupada novament per les tropes franceses del duc de Vendôme. Caldria suposar que en alguns d'aquests constants episodis bèl·lics la farga d'aram fou volada o malmesa com a objectiu estratègic, sobretot perquè s'hi podia fabricar armament o munició¹¹¹. De fet, el llibre de comptes del *Clavari* demostraria que, a partir de l'any 1695, la farga d'aram municipal deixà de ser arrendada, fins a la seva venda vuit anys després. La causa podria ser el seu mal estat, o bé la manca de fargaires disposats a fargar en un període d'inestabilitat i conflicte bèl·lic.

¹¹¹ PALMADA, Guerau: *La muralla de Banyoles*, op. cit.

Finalment el dia 24 de juliol de 1703 es va fer l'acte de venda de la farga d'aram propietat del Comú de la vila de Banyoles a favor de Miquel Bernich, d'ofici calderer, aleshores habitant de Borgonyà, pel preu de 850 lliures barceloneses¹¹². La venda incloïa “*farga, casa, hort i eines*”, a més del pagament dels diferents censals de la farga. En aquest darrer document Miquel Bernich és citat com a “*paroler de Borgonyà*”¹¹³. No trobem cap més referència fins als comptes de 1704 en què Miquel Bernich, fargaire, pagava 8 lliures i 14 sous: “*Item de Miquel Barnich per porratas de la fadiga vuiyt lliuras y catorsa sous diem ... 8 ll. 14 s.*”¹¹⁴. Per tant, la farga deixà d'arrendar-se i ja era de plena propietat de Bernich. L'any 1708 Miquel Bernich rebé la suma de 3 lliures, 15 sous i 2 diners per la suma que tocava al Terme, i per haver donat un refresc al compte Ullefeld durant la Guerra de Successió¹¹⁵.

LA FARGA DELS BERNICH

El dia 29 de gener de 1742 trobem, en la parròquia d' Usall, els capítols matrimonials entre Miquel Bernich, calderer, fill de Miquel Bernich, fargaire de Banyoles, i d'Anna Maria Bernich i Garvija, cònjuges difunts, i de l'altra part Anna Maria Bernich i Prat, filla de Llorens Prat, treballador de Sant Vicens de Camós, i de Rosa Prat Ferrer. El rector d'Usall era Bartomeu Coromina¹¹⁶. Els seus difunts pares Miquel Bernich, calderer de Banyoles, i Anna Maria Garbija, també banyolina, es casaren el 3 de gener de 1697¹¹⁷. El dia 17 d'agost de 1752, el batlle Narcís Vila i Galí amb els regidors reunits a la casa del Comú donaven un certificat a Francesc Bernich sobre les matèries primeres que necessitava la farga d'aram: “... *afin y efecto de hazer a peticion de Francisco Bernich fragaire el certificado siguiente. Certificamos y damos fe nosotros los bayles y regidores que componen el Ayuntamiento de la Villa de Bañolas obispado y corregimiento de Gerona bajo firmados: De como Francisco Bernich fragaire vezino de dicha villa de Bañolas*

¹¹² ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre del secretariat de la Universitat de la Vila (1688-1734) L9, fol. 86r. La prorrata fa referència a distribuir quelcom entre diferents persones proporcionalment a la participació de cadascuna, en aquest cas la compra-venda de la farga. La fatiga fa referència al dret de cobrar de les finques urbanes venudes.

¹¹³ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre dels privilegis de la present vila (1570-1757) L2, 9v.

¹¹⁴ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de Comptes (1630-1743), 52, full sense numerar.

¹¹⁵ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Llibre de Comptes (1630-1743), 52, full sense numerar.

¹¹⁶ AHG: Protocols Notarials Esponellà. Salvador Joals - Manuale (1740-42) ES 53, f. 149v-152.

¹¹⁷ ADG: Dispenses matrimonials. <http://www.arxiuadg.org>.

dueño señor y poseedor de una farga de alambre cita en el termino de dicha villa (que segun los informes hemos tomado, es la unica farga que actualmente se halla existente dentro los limites de dicho corregimiento de Gerona en la qual farga segun segun las dichas informes tomadas se consumen unos años computados con otros a corta diferencia unos tres cientos quintales de cobre o alambre que necessita de los Reynos estrangeros por carecer estos Reynos de estos simples materiales a lo menos que se sepa"¹¹⁸. Francesc Bernich l'any 1756, segons el llibre del *Repartiment dels censals del Terme de la vila de Banyoles*, pagava per la farga d'aram un censal de 86 lliures, entregades al paperer Pere Llopis"¹¹⁹. La farga formava part de les terres que comprenia el Terme, fora muralla, amb una jurisdicció diferenciada respecte als habitants de dins dels murs de la vila de Banyoles¹²⁰.

El 21 de febrer de 1769 Francesc Bernich havia demanat diversos crèdits en debitori per a la fabricació de l'aram, com es desprèn del registre d'hipoteques de Besalú, a l'acte signat pel notari de Banyoles Antoni Castellar i Caimó. Francesc Bernich, fargaire de Banyoles i senyor de la farga d'aram, i Elisabet Bernich Blanch, viuda de Francesc Bernich, van signar un debitori amb el botiguer de teles de la ciutat de Barcelona, Josep Ignasi Pi, per diverses compres fetes els darrers dos anys: per la compra de 25 quintars d'aram, un total de 1075 lliures: "*per lo valor de vint i sich quintars de aram en roseta que li tenen comprat y rebut a preu de quaranta tres lliuras lo quintar de que estan contents*". El 23 de gener de 1768 Francesc Bernich també tenia un deute de 630 lliures "*per lo valor de quinze quintars de aram en roseta a preu de quaranta dos lliuras per lo quintar que tenen rebut y de que estan contents*". El 17 d'abril de 1768 Bernich firmà un albarà, però encara devia 240 lliures pel valor de 6 quintars que havia de pagar en tres pagues: la primera paga pel valor $\frac{1}{4}$ dins dels 15 dies pròxims, l'altre $\frac{1}{4}$ pel dia de Pasqua de Resurrecció i el restant en els propers 6 mesos¹²¹.

El dia 31 de març de 1771, en la notaria d'Antoni Ferrer i Noguera, notari de la vila de Banyoles, es formà una societat entre Francesc Bernich, fargaire del Terme de Banyoles, i Miquel Torrent, apotecari i apoderat de

¹¹⁸ ACPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Actes de l'Ajuntament de Banyoles (1744-1763), L11, f. 69.

¹¹⁹ Fons Patrimonial privat Brugada-Teixidor del Terme.

¹²⁰ PALMADA, Guerau: "Algunes notícies dels pagesos del Terme de Banyoles", *Pla de l'Estany*, 52, juny de 2006, Consell Comarcal del Pla de l'Estany, Banyoles, p. 24-25. RIGAU, Antoni M.: "Jurisdicció sobre el Terme. Discrepàncies entre el Monestir i la Vila (1743)", *El teixit de la memòria (1946-2000)*, Banyoles 2001, p. 80-81.

¹²¹ ACGX: Ofici Hipoteques Besalú - 2 (1769), f.1.

Bernich, i, per altra part, Josep Coll i Padrés, veí i negociant de la ciutat de Cadis, abans de la ciutat de Vera Cruz de la Nova Espanya (document notarial de 6 març del 1771, notaria d'Antonio Salgado de la ciutat de Cadis). La societat fou formada per un període de 8 anys, per a la fabricació de coure, per part de Bernich i Coll i Padrés: “...resulta haver acordado Sociedad y Compañia afin de hacer corriente la fabrica de cobres de dicho Bernich baxo las condiciones a el dirigidas poer dicho Don Joseph Coll Padrés i adiciones echas por el dicho procurador que se reducen a que el dicho Coll i Padres tenga de poner efectivas en dicha Compañia cinco mil libras barcelonesas i el expredicho Bernich mil libras que havian de quedar en fondo durante et tiempo de dicha sociedad que havia de durar por el tiempo de ocho años contados del primero de abril entonces proximo en adelante empleandose dicho fondo en cobre reponiendo los productos de su consumo con nuevas compras a fin de ir corriente dicha farga i negocio corriente”¹²². El document també parla de la companyia anterior que fou fundada per Francesc Bernich i Narcís Serratosa, que havia estat dissolta però que encara tenia deutes a pagar.

També apareixen en el document de societat aspectes com l'organització del treball en la farga d'aram, amb les mans expertes de calderers: “...que no pueda invertirse por otro fin el capital que por compras de cobre roseta que se entregarán hacer copa buena a juicio de calderos inteligentes del peso i campo se le ordenará por el ador. i hallandose de efecto sera de la obligacion de dicho Bernich volverlo hacer a sus costas pues solo podra de la compañía pedir el precio de una fargada de un mismo cobre que se le entregue roseta a fin de hacer copa”. Més endavant trobem la matèria primera necessària per fer funcionar la farga d'aram, com el carbó i el coure, com també s'indica el preu del producte manufacturat: “...i dicho Bernich en tener corriente dicha farga con bastante provision de carbon mozos pagar salarios i demas necesario por la llena habilitacion de dicha farga, otro si que se obligó dicho Bernich en pasar en el almanen a tomar los alambres rosetas que se le entregasen i volverles despues a quedar las disminuciones pagadas i abonadas al precio de ocho libras diez sueldos que por quintal se obligó pagarle dicho padres de fargadura de copa al tiempo de la entrega al almanen rebajada la disminucion la que se contará al precio corriente de la roseta i las fargaduras se pagaran solo de peso resultante en copa”¹²³.

¹²² AHGX: Registre d'hipoteques de Besalú - 10 (1775), f. 149-151.

¹²³ AHGX: Registre d'hipoteques de Besalú - 10 (1775), f. 149-150.

Cada any Bernich havia de fer un balanç del volum del negoci i els beneficis eren repartits entre els dos socis, sense treure diners del fons del capital fundat per la companyia de coure: “...tendrá obligación de formar annualmente un balance en que manifieste el estado del negocio i verifiquen los beneficios o perdidas entregandolo a la fin del mes de marzo continuando al pie las deudas que parezcan incobrables a fin de rebajar su importe de ha de ser del fondo por no contar capital inutil i verse en liquido el fondo i en lo que hubiere de beneficio se repartirán a saber las cinco seisenas partes se entregaran a dicho Sor. Padrés i la otra seisena parte al dicho Bernich segun a la poporcion del interes manifestado de los contrantes i al mismo respeto llegando el caso de disolverse la compañía finido el tiempo o de antes por mutuo consentimiento se repartirà el fondo capital tomando cada una de las dos partes a proporcion de su interes lo que le corresponda de cobre deudas activas buenas medianas i mals con la inteligencia que ve parandose dicha compañía”¹²⁴.

Més endavant, s'indica el preu de la fargada de copa de coure, establert a partir dels preus similars a la ciutat de Barcelona. Padrés pagava la meitat de preu de la fargada de coure, fins a la fi del primer balanç de la companyia. Bernich també tenia el dret de fabricar fins a tres calderes de sabó durant aquesta associació en la seva farga: “Otro si que reintegrandose de las dos mil libras que de pronto paga dicho Bernich se obligó dicho Sor. Padrés a no perceber mas de la mitad del precio de las fargaduras de roseta a copa que son quatro libras cinco sueldos sacadas las diminuciones la otra mitad la dexaria en pago de dichas deudas como parte le toque de beneficio en el primero de primeros balances hasta quedar reintegrado en el adelantamiento que por el fin referido hizo a mas de dicho capital i satisfecho en lo dicho deberá el ador. pagar a dicho Bernich integramente las fargaduras i al tiempo del balance lo que huviere a beneficio otro si que durante dicho tipo se abdicó dicho Bernich de fargar o hacer fargar por su cuenta ni otra persona si solo por el de la compañía segun las ordenes del ador. o por cuenta del dicho Sor. Padrés quedandose solo la facultad de hacer fargar por su cuenta solo hasta tres calderas de hacer jabon durante dichos años i si se proporcionare la ocasion durante dicho tiempo de hacer fargar otra caldera no podrá hacerlo sin premiso de dicho Padrés i por cuenta de dicha compañía segun entre ellos acordasen”¹²⁵.

Cada any Bernich es comprometia a fabricar entre 250 i 300 quintars de coure (aprox. 10300 kg – 12500 kg) procedent d'Amèrica: “otro si que

¹²⁴ AHGX: Registre d'hipoteques de Besalú - 10 (1775), f. 149-150.

¹²⁵ AHGX: Registre d'hipoteques de Besalú - 10 (1775), f. 150.

el expredicho Bernich se obligó en cada un año ducientos cinquenta a tres cientos quintales de roseta del cobre que viene de america en barras o panes i si alguno de aquellos fuese de mala calidad deva hacerser roseta por los obreros i que siepre que el dicho Padres quiera hacer dicho negocio por su cuenta i de propio dinero i no del fondo de la compañía i pagando al dicho Bernich segun aia entregando la roseta a razon de seis libras cinco sueldos por quintal que resultase de roseta y respeto de que con dicho van comprendidas las disminuciones tenga de cobre se obligó dicho Bernich en bonificar las que sean de la fargaduras contando el cobre a razon de seis sueldos la libra". Si es volia augmentar la producció, era el mateix Padrés qui posava el coure per fargar del seu capital, portant la matèria primera d'Amèrica i venent la roseta del coure a la ciutat de Barcelona. El preu pel quintar de copa era de 8 lliures i 10 sous, el preu de la roseta era de 6 lliures i 5 sous, sempre que no augmentés el preu del carbó. També es va permetre que els calderers poguessin portar coure vell a la farga: "... i fue acordado tambien que deva admitirse el cobre viejo que trahen los caldereros por via de comercio i no de compra segun el estilo hasta oi observado pagando aquellos nueve libras por quintal de fraga que en el caso de parecer bien al dicho Torrent administrador ponen en fondo de dicha compañía mil libras pueda ponerlas i en este caso sera el capital siete mil libras i de su producto se dividira en siete partes i en esta forma i con las condiciones dichas prometieron ambas partes cumplir lo acordado"¹²⁶. Es pensa que la farga en el seu moment de màxima producció al segle XVIII podia haver arribat a les 2000 arroves de coure anuals (20.800 kg), segurament una mesura excessiva si tenim en compte les dades documentals¹²⁷. Possiblement la fabricació màxima de farga es situaria entorn dels 300 quintars anuals de coure (12.500kg). A principis del segle XX la seva producció s'hauria situat entorn dels 12.000 kg anuals d'aram.

El dia 4 d'abril de 1771 es feia efectiu el trencament formal de la companyia entre Jacint Domènech, negociant de la vila de Banyoles, Narcís Serratosa, pareire, i Francesc Bernich, tal com es decidí des del dia 30 de març anterior. Aquesta companyia havia estat fundada el 27 d'octubre de l'any 1769 per Isabel Bernich i Blanch, vídua deixada de Francesc Bernich, també fargaire, Jacint Domènech i el pareire Narcís Serratosa¹²⁸. Jacint Domènech, negociant de Banyoles, era fill d'Isidre Domènech, nocaire de Sant Joan les

¹²⁶ AHGX: Registre d'hipoteques de Besalú - 10 (1775), f. 150-151.

¹²⁷ PRIVAT, Lluís: "Aspectes funcionals de la farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, Banyoles, 1997, p. 135-136.

¹²⁸ AHG: Protocols Notarials Banyoles. Esteve Plana i Antiga - Manual (1770-1772) BA2 - 6, f. 89-90.

Fonts; el seu germà era el paperer Agustí Domènech, també de la mateixa població garrotxina¹²⁹.

El 9 d'abril de 1774 el fargaire Josep Bernich feia pocs dies que era mort. Josep Bernich, citat com a courer de Banyoles, es casà el dia 5 d'agost de 1762 amb Francesca Moré de Viladesens¹³⁰. La mort deguda a una malaltia contagiosa obligà els seus familiars a repicar i emblanquinar les parets de la seva cambra de la farga, com també del mas Masdevall, on abans hi havia viscut: “*Y seguidament lo dit Magch. Sor. Batlle y lo dit e Inft. Secretari de Ajuntament havent retornat en la casa de la predita farga ahont se trobava muller de dit Joseph Bernich que dita y anomenada Francesca Bernich, y Francesc Bernich fragaire dueño de dita farga, lo relatat Magch. Sor. Batlle ha manat a dits Francesch i Francisca Bernich cunyats, que luego, o, alomenos ab la brevetat possible fassen picar las parets, dels quartos, o, camabras ahont ha passada sa malaltia lo citat Joseph Bernich, tant de la casa de la farga com en la estada casa del Masdevall que habitava hantes de trasladar a dita farga, fent que caiga la superficie de las citadas parets y rebatent estas de nou emblanquinantlas ab cals viva y mirant lo enrajolat o pavimento de dit quartos, fenthi después vahumeris, o, perfums olorosos a fi de trauer los vapors que en los citats quartos, o, cambras pot haver deixat la vaho desprésdel malalt ...*”¹³¹. Lluís Constans ens dona la breu notícia que el dia 1 de març de 1775 el governador borbònic visità la farga dels Bernich i les botigues Lleopard i Fages de Banyoles¹³². No s'ha documentat la descripció detallada d'aquesta visita. En la *Geografia Moderna* de l'abat Nicolle de la Croix (1779) apareix una breu referència de la farga d'aram, en què la roseta procedia abans d'Holanda: “*una fabrica para forjar el alambre, y hacer la roseta, que venia antes de Holanda; y últimamente otros tres molinos de papel en un lugar distante media legua de esta población*”¹³³.

La família Bernich no només tenia la propietat de la casa i farga d'aram en el Terme. El dia 17 de desembre de 1778 el fargaire Francesc Bernich va arrendar la seva casa situada en les voltes superiors de la Plaça Major, coneguda popularment com “*la casa d'en Blanch*”, a Pau Ramió, negociant

¹²⁹ AHGX: Registre d'hipoteques de Besalú - 14 (1778), f. 145.

¹³⁰ ADG: Dispenses matrimoniales. <http://www.arxiuadg.org>.

¹³¹ ACEPE: Fons Ajuntament de Banyoles. Actes, L13, f. 71.

¹³² CONSTANS, Lluís G.: *Manuscrits inèdits de Mn. Lluís Constans. Expansió urbana de Banyoles*. IX. La Vila. Banyoles, 1981, CECB, p. 243b.

¹³³ DE LA CROIX, Nicolle: *Geografia moderna escrita en francès por el abad Nicolle de la Croix* (traduïda per D. Josef Jordan Frago), Madrid, 1779, p. 102-103.

de la vila de Banyoles¹³⁴. Segurament era Francesc Bernich i Blanch, casat el 14 de juny de 1760 amb Antònia Vinyals de Girona¹³⁵. L'herència de la casa de la Plaça Major li vingué per via materna car la seva mare era Isabel Bernich Blanch, viuda de Francesc Bernich. Francesc també concedí permís a Pau Colomer i Torrent, negociant de la vila, perquè usés el pati de la casa com entrada al seu obrador de tenyir filats de cotó, recentment construït: *“Concedesch facultat y licencia a vos Pau Colomer negociant de la prop dita vila present y baix acceptat pera que pugau tenir la fabrica a tenyir que modernament haveu construït en dita estable per passari vos de vostra casa y fer obrar en la predita cort o estable tot lo que sie necessari per dita fabrica ab la declaracio empero que luego de finida dita llicencia tingau de tornar tapar dita porta fer la estable y secreta axi com estaba antes de la present llicencia”*¹³⁶.

El 21 d'abril de 1780 el mestre de minyons de la vila, Martirià Sarquella, reconeixia haver rebut 1575 lliures, 8 sous i 11 diners de part de Teresa Torrent i Prats, vídua de Miquel Torrent i Pausa, apotecari de la vila. Aquesta quantitat fou entregada a Sarquella com a procurador del fargaire Francesc Bernich, destinades a la compra de carbó i drets de bosc per fer funcionar el forn de la farga: *“... y son per lo valor e import de las compras de carbo ports de ells y drets de bosch per mi com a procurador de Francesch Bernich fargaire del terme de dita vila, y administrador per dit que vostre marit com a procurador general que ales hores era de Don Joseph Padres de la ciutat de Cadis, y com, a tal pel nomenament per lo Real tribunal de la Llotja de Barcelona Administrador de dita farga, ales hores elegit per cuydar del abast de carbons per lo consum de la fabrica de la farga de aram en dit terme de la sobredita vila construïda fetas”*¹³⁷. El pagament fou fet efectiu en dues pagues l'any 1776, quan Miquel Torrent n'era l'administrador general de la farga d'aram.

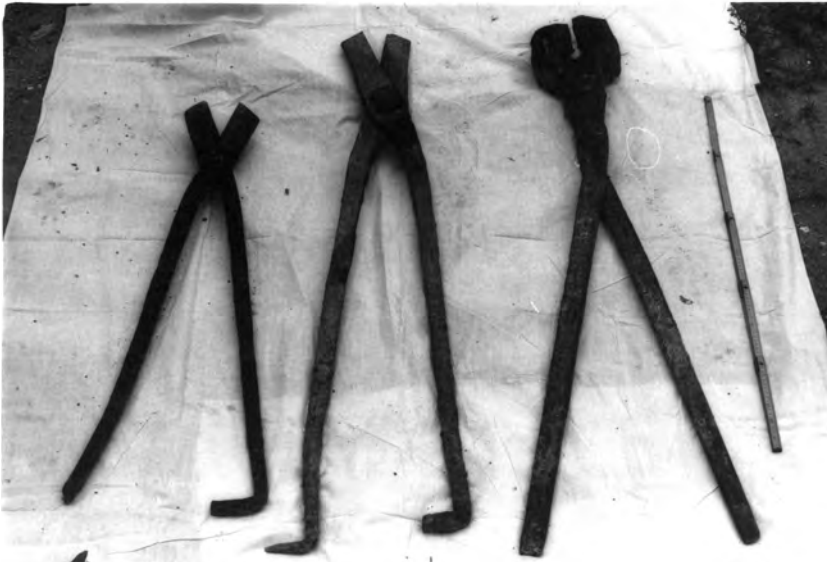
El dia 20 de febrer de l'any 1794 Maria Bernich i Rabassa, vídua d'Antoni Bernich, fargaire del Terme de Banyoles, féu un detallat inventari en la notaria del Dr. Anton Ferrer i Noguera, situada a les voltes de la Plaça Major, per tal de tenir hipotecada l'heretat del seu difunt marit i el dot del seu matrimoni. Antoni Bernich i Vinyals, fargaire, s'havia casat el dia 28 de juliol de 1787 amb

¹³⁴ AHG: Protocols Notarials de Banyoles. Esteve Plana Antiga - Manuale (1777-79), BA2-10, f. 225.

¹³⁵ ADG: Dispenses matrimonials. <http://www.arxiuadg.org>.

¹³⁶ AHG: Protocols Notarials de Banyoles. Esteve Plana Antiga - Manuale (1777-79), BA2-10, f. 225r. PALMADA, Guerau: "El manual de tenyir teles de cotó de Josep Colomer (1807)", *Annals de l'IEG*, vol. 58, 2017, p. 297-306.

¹³⁷ AHG: Protocols Notarials de Cornellà. Manuel Costabella - Manual (1780) CN 151, f. 28.

Tenalles de fargaire la Farga d'aram de Banyoles pertanyents a una col·lecció particular. Autor: E. Palmada.

Maria Rabassa Saguer de Banyoles¹³⁸. Van ser testimonis d'aquest inventari Amer Roura, teixidor de lli, i Josep Boix, serraller. En primer lloc, la principal propietat del seu marit era la farga d'aram: "*Primo tota aquella casa y fabrica de aram ab sas rodas albres de ellas y demes aparatos de Farga, junt ab sos horts a dita casa contiguos situada en lo Terme de Bañolas dit la Farga*"¹³⁹.

En la sala de la casa de la farga hi destacaven les cadires de fusta senceres i altres trencades i sense braços, el rellotge de quarts i hores amb les seves campanes, un mirall trencat, llençols de cànem, tovalles de fil i cotó, tovalles de cànem, tovallons, cobrellits d'indianes, camises o un bracer d'aram. A la cambra on morí Anton Bernich, hi havia dues calaixeres, una bacina amb sabó, un escriptori amb la imatge de la Verge dels Dolors, molt venerada a la vila, jupes, calces, capes, mitges, gambeto, gots i coberts de plata, sivelles, ganivets de ferro amb mànecs de plata, rosaris de coral, una caixa de noguer amb 30 plats, plates, copes, sabates, espolets, un llit. En una altra habitació,

¹³⁸ ADG: Dispenses matrimoniales. <http://www.arxiuadg.org>.

¹³⁹ AHG: Protocolos Notariales de Banyoles. Anton Ferrer i Noguera - Manuale (1793-96) BA1-9, f. 55.

que donava a la sala, hi havia un llit de fusta de noguer, una màrfega, llençols, flassades, cadires de balca, coixins.

En el menjador s'hi trobava una taula de noguer, bancs d'espatllera, culleres grans de llautó, 12 forquilles de llautó, fruitera d'aram, plats, plates de pisa fina, porrons, gots de vidre. En una altra estança que donava al menjador hi havia un llit de pilars, màrfega, matalassos, coixins, llençols de cànem, «cotxa» i flassada, un despertador de campana. A la cuina s'hi trobava una olla de coure, marmites d'aram, llums de ferro, llumeneres de llautó, cassons, xocolateres, escorredores d'aram, paelles, escalfador, casseroles, gibrella, «sitrelles» d'aram, candelers de llautó, calamastres, pasteres, morter de coure, tallant de ferro, pala de fusta del forn, escambells, cadires de balca. En el terrat de la casa i en els seus habitacles adjacents hi van trobar una escala de fusta, sacs buits, una pila de pedra, un llit de banc amb la seva màrfega, un sac amb uns set o vuit mesurons de gra de cànem. En el celler de la casa, una tina de 20 o 22 càrregues de raïm, una bota de sis bots, tres botes de 4 bots, tres botes de 2 bots cadascuna amb 4 cescles d'aram. A la cort hi havia un «tocino» i un bassi de pedra. A les quadres o cort de les cavalcadures, 2 matxos, bastons, morrals, «bridells», cabassades, una brida i un llit de peus de gall.

En el magatzem ja hi trobem alguns estris de fargaire. Hi havia balances grosses de fusta amb el balancer de ferro, quatre pesos de ferro de dues «robes», un de «roba», un altre de mitja «roba», dos de sis lliures, altres de lliura. A més també hi havia “*el llibre de comptes de tot lo negoci de la farga*”¹⁴⁰. També una pila de pedra per posar oli, paelles, càntirs, un govern per reparar els malls usats, sis motlles de fusta per a daus o saioles i nanses de ferro per a perols. Precisament, a l'inventari del taller de la farga van ser detallats tots els elements i eines que perduraven de la farga d'en Bernich des de les darreries del set-cents:

“En la fabrica de dita Farga

Primo un balanse de fusta ab romana usat.

Item quatre estacas de ferro de treballar de caldarer part dolentas y part usadas.

Item alguns martells de ferro y soldados y una llossa tot per treballar de caldarer part usat y part dolent.

¹⁴⁰ Aquest llibre de comptes, on la família Bernich anotava els negocis de la Farga, malauradament avui ha desaparegut.

Item una enclusa de caldarer usada.
Item la fornat y manxa de caldarer dolenta.
Item dos llossas de ferro dolentas
Item tres vriquets usats
Item sinch estanallas entre planas y tortas usadas
Item dos altres estanallas dolentas
Item dos palas de ferro una de usada y altre dolenta
Item dos beyts y dos escura de fochs usats.
Item dos mays ab enclusas, y manechs, lo un dolent y lo altre molt usat.
Item quatre rodas per los mays y manxas tres de usadas y una dolenta.
Item dos manxas una de usada y la altre dolenta.
Item una porcio de motillos de terra de totes qualitats part de usats y part dolents.
Item set estisoras entre grossas y petites ço es sinch de usadas y dos de dolentas.
Item tres malls de maya usats.
Item un parpal de ferro.
Item dotze masses de fusta per aplana part dolentas y part usadas.
Item una aixxa y un aixol molt usat tot
Item una fanga tres axats una destral y tres tascons de ferro usat tot.
Item un partit de ferro vell de varias qualitats.
Item quaranta samals de carbo de pi.
Item una serra dolenta y quatre barrinas grossas usadas
Item lo morral del may.
Item en la basia de dita Fraga varias fustas per compondrer algunas cosas de dita Farga”¹⁴¹.

La farga d'aram també tenia en propietat diverses terres; entre elles, una peça de terra de sis vessanes cultivada amb parres i oliveres situada en el Terme i coneguda com “*la Costa*”. També els Bernich tenien una casa en propietat a la plaça Major, en el lloc conegut com les “*voltes de dalt*”, referida anteriorment. També, una segona casa situada en el carrer de les Escrivanies, “*dita den Fornyora*”¹⁴².

El 16 de desembre de 1795 la Farga d'aram, propietat de Maria Bernich i Rabassa, vídua d'Antoni Bernich, era arrendada a Joan Ros, calderer de

¹⁴¹ AHG: Protocols Notarials de Banyoles. Anton Ferrer i Noguera - Manuale (1793-96) BA1-9, f. 58.

¹⁴² AHG: Protocols Notarials de Banyoles. Anton Ferrer i Noguera - Manuale (1793-96) BA1-9, f. 55- 58.

Banyoles, per temps de 3 anys. Van ser-ne fiadors de l'arrendament el seu pare, el calderer Anton Ros, i el moliner de farina del Terme, Damià Collell: *“Arrendo a Sor Joan Ros calderer de la sobredita vila present y baix acceptant y als vostres: Tota aquella casa y farga de fer copa de aram y demes que se acostuma fer y fabricar en dita farga, situat tot en dit terme a excepcio de aquells dos quartos lo un al entrant a la dreta de la sala y lo altre al menjador, lo dit menjador la cuina lo rebost de dalt del terrat y al terrat mes alt, que si puja ab una escala de gat, y lo seller de la sobredita casa, que me reservo per mi y per qui be me apareixa, y entradas y eixidas de ella, per entrar y eixir de las cosas que sobre me reservo, junt amb tot sos arreus manxons rodas arbres malls y desmes cosas que si enquantrian per fer dita copa y demes cosas que convinga en dita farga y se trobian existents en ella”*¹⁴³.

Joan Ros també arrendà tota aquella feixa de terra contigua a la farga amb parres, situada a la part de migdia de la casa fins al camí que anava al mas Riera; a la banda de llevant hi tenia un hortet de terra, davant les rodes de la farga. Cada any el calderer Joan Ros havia de pagar 200 lliures, un total de 600 lliures pels tres anys.

En el contracte d'arrendament també es detalla l'estat de les rodes de la farga i dels dos martinets, ja que un martinet amb el seu mall funcionava, però l'altre estava espatllat i calia reparar-lo: *“Es pactat que en lo entrar en dit arrendament tingau obligacio de pendrer y continuar en inventari todas las ahinas y demes cosas que se enquantrian en la referida farga y tingau de usar y valervos de ellas per fer copa y demes cosas que es estat estilconsiderat ferse en ella ab la obligacio de manternir aquellas a vostres gastos y mantener corrent tot lo que se necessita per anar lo mall que es a la part de sol ixent, y sobre lo terradet de la mateixa casa y a la fi de dit arrendament restituït las sobreditas cosas en la conformitat que es aleshores de trobaran. Item es pactat, que respecte que la roda del altre mall se encuentra espatllada si vos durant dit arrendament voleu fer anar dit mall hajau de cuidar y fer dita roda y tot lo necessari per compondrer aquella y pagarla y despues a la ultima paga del dit arrendament pugau detenir vos tot lo import que costia per fer anar lo sobredit mall”*¹⁴⁴.

El dia 19 de novembre de 1797 el fargaire i calderer Anton Bernich, casat amb Teresa Bernich i Vilanó, tenien un deute amb el comerciant de Banyoles Josep Frigola. El deute era de 24 arroves, 12 lliures i 9 onzes de “roseta y aram

¹⁴³ AHG: Protocols Notarials d'Esponellà: Manuel Costabella - manual (1795-96) ES 86, f. 184.

¹⁴⁴ AHG: Protocols Notarials d'Esponellà: Manuel Costabella - manual (1795-96) ES 86, f. 184-192.

vell”, a més d’un rebut de 136 lliures, 7 sous i 6 diners per endarreriments de la companyia entre Bernich i Frigola, durant el temps que havia treballat en la farga d’aram. “... de tot lo temps que jo dit Anton Bernich he fargat en la farga de aram del terme de la present vila per compte de Vm. y companyia”. També existia la possibilitat de l’arrendament de la farga per la companyia, dedicada a la producció d’aram, i on hi treballaria el mateix Bernich. En tot cas, s’intueix que la farga manufacturava el coure a càrrec dels Bernich i uns mesos a l’any per a la companyia creada: “... en lo cas explicat de arrendar y de treballar jo dit Anton, en la mateixa farga per compte de Vm y companyia per lo die primer de gener de mil setcents noranta nou”¹⁴⁵.

ELS CALDERERS FRANCESOS

Precisament un gran nombre de calderers francesos van treballar l’aram produït a la farga de Bernich, com també per compte de la companyia que formà amb Josep Frigola. Per exemple, el 23 d’abril de 1799 el calderer francès Esteve Relitte¹⁴⁶ encara tenia un deute de 532 lliures, 13 sous i 5 diners amb el comerciant Josep Frigola, soci de Bernich. Aquest deute era per l’aram en copa que havia comprat Relitte pel seu obrador: “... y son per semblants de que pasat tots comptes entre Vm. y jo de tot lo aram en copa que Vm. me ha venut y entregat, y diners y aram vell que Vm. te rebut de mi fins lo die present li he quedat debitori”¹⁴⁷. Precisament el gran nombre de calderers francesos que arriben a Banyoles a partir de la segona meitat del segle XVIII tenen relació directa amb l’augment de la producció de la farga d’aram, que fornïa els calderers i parolers de matèria primera pel seu treball gremial.

Les fargues d’aram tenien la característica de poder fabricar i subministrar la matèria primera necessària per a diferents oficis vinculats al treball del coure. En el cas de la vila de Banyoles, els perolers o calderers treballaven el coure en els seus obradors per fer els estris de la cuina, destinats al foc o al taulell de la casa. Els perolers generalment rebien les peces ja embotides, batudes generalment en forma semiesfèrica. Els calderers fabricaven artesanalment grans recipients d’aram, com ara perols,

¹⁴⁵ AHG: Protocols Notarials d’Esponellà. Manuel Costabella -segon manual (1796-1797) ES 88, f. 566.

¹⁴⁶ Aquest cognom encara es manté avui a Banyoles, amb el nom catalanitzat de Ralita.

¹⁴⁷ AHG: Protocols Notarials d’Esponellà. Manuel Costabella - manual (1798-1799) ES 91, f. 231.

necessaris en el treball industrial de tint de la llana, teixits, o bé en el procés de l'adob de les pells amb una dilatada tradició a la comarca. Per a fabricar un perol -citats en molts documents de la indústria banyolina- calia una vintena d'operacions de rescalfament i colpejat, picades en el mall amb l'ajuda d'unes tenalles. Els recipients que fabricaven a partir de les grans peces de coure de forma semiesfèrica eren dipòsits, calderes o perols, per exemple. A Catalunya els calderers no eren tant habituals com els perolers, i els trobem en les comarques de tradició tèxtil o industrial: Gironès, Anoia o Bages¹⁴⁸. A Banyoles, a partir de la segona meitat del segle XVIII, es detecta una massiva arribada de calderers procedents del regne de França, i que podríem entendre per dos motius: l'emigració francesa que fugí dels conflictes precedents de la Revolució Francesa i l'augment de la productivitat d'aram a partir de la segona meitat del segle XVIII a la farga dels Bernich.

Sobre les activitats econòmiques dels calderers francesos trobem molts exemples. El 12 de juny de 1778 el calderer Joan Robert, de nació francesa, va vendre per 300 lliures a Esteve Robert i a Bartomeu Darman, ambdós també calderers francesos i habitants de la vila, la seva part de botiga amb els arreus d'aram, ferro i eines del seu ofici de calderer. La botiga havia estat oberta anteriorment pels tres calderers francesos. A més, els nous amos havien de pagar els deutes contrets amb la farga de Banyoles: "*Jo y vosaltres, que a mes de dit preu tingau de pagar tot lo que estiga devent a la farga del terme de la citada vila de Bañolas*"¹⁴⁹. L'octubre de 1782, el mateix Joan Robert anomenà com a procurador seu a Josep Auló, també calderer francès¹⁵⁰. L'abril de 1786 Anton Moliner, paroler de nació francès, designà com a procuradors seus a dos calderers francesos residents a Banyoles, Pere Tarrés i Joan Verdet (o Bardet), per tal de poder exercir el seu ofici mitjançant aquests dos representants. Van ser-ne testimonis d'aquest acte els paperers i germans banyolins Josep i Joan Gratacós¹⁵¹.

¹⁴⁸ MATEU, Joaquim: "La Farga d'aram i l'artesanía derivada", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, 1997, Banyoles, p. 77-92.

¹⁴⁹ AHG: Protocols Notarials de Banyoles. Esteve Plana Antiga - manuale (1777-79), BA2-10, f. 124-126.

¹⁵⁰ AHG: Protocols Notarials d'Esponellà. Manuel Costabella - quart i quint manual (1781-1783) ES 75, f. 244.

¹⁵¹ AHG: Protocols Notarials d'Esponellà. Manuel Costabella - vuitè manual (1785-1786) ES 77, f. 138.

El mes de juny de 1786, Anton Moliner va fer una cessió dels seus deutes, pagaments i efectes d'aram als seus procuradors, Pere Tarrés i Joan Verdet (o Bardet). Pel document, caldria suposar que Moliner abandonà la vila de Banyoles, o bé ja no exercí el seu ofici de paroler, després de cedir el seu negoci : *“De grat y certa sciencia per mi y per los meus hereus y successors qualsevols que sien presents y esdevenidors renuncio y cedesch a vos Joan Bardet tambe paroler de nació francés en dita vila habitant present y als vostres tots los noms seus drets y accions que tinch y me pertanyen y espectan en y sobre los effectes de Aram que ja vos teniu en vostres poder deutes y demes cosas que Anton Moliner aixi be Paroler de nació francés de la mateixa vila renuncià y cedi a vos y a mi ab un paper pribat entre ell vos y jo fet y firmat”*. Amb la cessió, calia pagar un debitori de 374 lliures, 18 sous a Anton Moliner, i 213 lliures, 2 sous i 4 diners a Anton Sala de la vila de Ripoll¹⁵².

El dia 3 de gener de 1791 Joan Sezetes (signat en francès *Jean Chazelles*), calderer de nació francès i habitant de la vila de Banyoles, designava com a procurador seu a Anton Gibert, també calderer francès i habitant de la vila de Banyoles. Els testimonis de l'acte van ser Pere Antoni Ramió, negociant, i Antoni Brugués, treballador¹⁵³. L'any 1780 el calderer Joan Sesetes habitava una casa amb pati al barri dels Turers.

El dia 30 de setembre de 1791 Joan Deixán, calderer de nació francès, anomenava procurador seu a Josep Claus, també calderer de nació francès, habitant de la parròquia de Guèmol; els testimonis de l'acte van ser el corder Josep Hugas i el baster Rafel Boix, ambdós banyolins¹⁵⁴.

Pere Velavent (signat com Pere Beladent), calderer francès, designa a Joan Ros, també calderer, procurador seu per rebre i cobrar mercaderies o diners referents al seu ofici de calderer, tant del Comú com de particulars. L'acte es féu el dia 6 maig de 1793 amb la presència de Joan Castañer i el sabater banyolí Pere Canadés¹⁵⁵. Pere Beledent, el 15 d'abril de 1799, juntament amb Joan Coret i Duran, puntaire, testificaven davant del notari Miquel Pujol que el dia 14 de desembre de 1795 el botiguer Joan Antoni Clairà els havia venut per 1100 lliures, a parts iguals, un hort de regadiu tancat amb parets en el carrer del Masdevall de Banyoles. El 9 de juny de 1796 vengueren al blanquer

¹⁵² AHG: Protocols Notarials d'Esponellà. Manuel Costabella - vuitè manual (1785-1786) ES 77, f. 227.

¹⁵³ AHG: Protocols Notarials d'Esponellà. Manuel Costabella - tretzè manual (1790-1791) ES 82, f. 12.

¹⁵⁴ AHG: Protocols Notarials d'Esponellà. Manuel Costabella - tretzè manual (1790-1791) ES 82, f. 3.

¹⁵⁵ AHG: Protocols notarials d'Esponellà. Manuel Costabella - quinzè manual (1792-1793) ES 84, f. 200.

Josep Ros nou canes de terra de la part del migdia de l'hort pel preu de 490 lliures¹⁵⁶.

El dia 10 d'abril de 1799 Pere Bonora, calderer natural del regne de França, domiciliat des de feia diversos anys a la vila, vengué per 300 lliures a Pere Beledent, també calderer francès i habitant de la vila, una casa amb hort o pati situada al carrer parroquial dels Turers; antigament la casa havia estat comprada als germans Pere Bru i Joan Bru, habitants del veïnat del Pont Major de Girona i avui domiciliats al poble de Sant Llorenç de la Muga. La casa afrontava a llevant amb la casa de Joan Mañach, corder; a migdia, amb el carrer dels Turers; a ponent, amb la casa i pati d'Esteve Relitte, propietat que abans era de Joan Laviala i Josep Rivera, els tres també calderers francesos; i a tramuntana, amb els horts propietat de l'apotecari Jerònim Riera i de l'hereva del blanquer difunt Joan Ros. La casa no podia ser ocupada pel nou propietari fins passada la festivitat de Sant Joan¹⁵⁷.

ELS DARRERS ANYS

A inicis del segle XIX el nombre de fargues d'aram a Catalunya es reduí de forma dràstica, quan entren en decadència i es reconverteixen moltes d'elles en empreses que fabriquen atuells domèstics, com ara perols o calderes, a partir de l'aram. Tanmateix durant la primera dècada del dinou encara eren actives com a mínim algunes fargues de copa, dedicades a la producció de tota mena de calderes o perols, com ara la farga de Banyoles o la de Ripoll. L'any 1857 trobem la darrera data en què apareix documentada la farga de Salt com a indústria productiva d'aram, reconvertida en molí fariner i adquirit per Francesc Vilardell, propietari del que serà la indústria tèxtil Coma i Cros. També estava en funcionament la farga a Vila-rodonà, destinada en origen a la fabricació del ferro en època medieval i reconvertida com a transformadora de coure a finals del dinou¹⁵⁸. A partir de l'any 1852, la

¹⁵⁶ AHG: Protocols Notarials de Banyoles. Miquel Pujol – Manual (1798-1800), BA2-15, f. 55. Cal recordar que els Ros tenien una blanqueria en aquest tram del rec Major, prop del mas Casadevall, construïda l'any 1780.

¹⁵⁷ AHG: Protocols Notarials de Banyoles. Miquel Pujol – Manual (1798-1800), BA2-15, f. 49.

¹⁵⁸ SANTSMASES, Josep: "Els darrers temps de la Farga de Vila-rodonà, 1863-1921", en R. Arnabat (ed.), *Els treballs i el món del treball al Penedès*, Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 2007, p. 247-258.

farga d'Ordeig de la família Lacambra en el riu Ter es dedicà exclusivament a la producció de planxes de coure¹⁵⁹.

La Farga d'aram de Banyoles fou l'última activa a la comarca del Pla de l'Estany. A partir del segle XIX passà a mans de la família Escatllar i continuà la seva producció de coure. Fins a principis de segle havia arribat a donar feina a sis o set operaris¹⁶⁰. A partir de la dècada dels anys 20 del segle XX l'activitat quedà reduïda a la família Forment que durant tres generacions (l'avi Manuel, el pare Pepet i el fill Manuel) es féu càrrec de la farga fins al seu tancament l'any 1955¹⁶¹. Pels volts dels anys 50 del segle vint, l'erudit Erundino Sanz visità la farga; el seu testimoni i relat ens descriu el funcionament de la farga amb el repic dels seus martinets i la fornall activa¹⁶². Els fargaires van abandonar l'edifici a la dècada dels anys cinquanta i, fins al 1970, s'hi instal·là una granja per a la cria de pollastres i conills, activitat que malmeté seriosament els elements originaris de l'obrador. A partir de l'any 1977, el Centre d'Estudis Comarcals, preocupat per l'estat de l'obrador, traslladà els materials més valuosos (martinet, estris i objectes) al Museu Arqueològic Comarcal¹⁶³. L'any 1983, després d'un estat d'abandó, l'edifici fou adquirit per l'Ajuntament de Banyoles amb col·laboració del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Actualment l'edifici ha estat rehabilitat en diverses fases, i està pendent d'execució des de fa ja algunes dècades un projecte museogràfic.

Recentment s'han dut a terme obres de consolidació de l'estructura de l'edifici i de la teulada, començades l'any 2007 i finalitzades l'any 2010. L'any 2015 es va impermeabilitzar la bassa que recull les aigües del rec Major. Des de l'any 2013, l'empresa d'elaboració de paper artesanal Sastres Paperers ocupa part de l'edifici i hi realitza tallers sobre la fabricació del paper i visites guiades escolars, recuperant-se així part de la seva antiga tradició industrial.

¹⁵⁹ PASCUAL, Pere: "La manufactura de coure: el cas de la farga d'Ordeig de Francesc Lacambra", *Plecs d'història local*, 2013, Vol. 0, Núm. 151, p. 8-10.

¹⁶⁰ VILANOVA, Xavier: "Narcís Escatllar ens parla de la Farga de Banyoles", *Revista de Banyoles*, 625, Banyoles, p. 6-7.

¹⁶¹ PRIVAT, Lluís: "Aspectes funcionals de la farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, Banyoles, 1997, p. 135-136.

¹⁶² SANZ, Erundino: "Els darrers anys de la farga de Banyoles", *Fargues de ferro i fargues d'aram*, Quaderns 18, CECB, Banyoles, 1997, p. 117-121.

¹⁶³ MONER, Jeroni i Esteve PALMADA: "La Farga que va ser i serà", *El Bagant*, núm. 16, juliol de 1982, p. 19-25.